

**Фирудин Әсədов
Алим Сүлејманов**

**XVIII əsr Azərbaycan
diplomatlary**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ-2000

12812

Мүәллифләрден

Рәјчиләр:

Тарих елмләри доктору,
проф. Салман Гарајев
Тарих елмләри намизәди,
досент Әскәр Абдуллајев.

Елми редактору:

Тарих елмләри доктору,
проф. Бәһруз Абдуллајев

Ф. Әсәдов, А. Сүлейманов «XVIII әср Азәрбајҹан дипломатлары», Бақы – 2000, «Елм» нәшријаты, 80 сәһ.

Китаб мүәллифләрин вәсаити һесабына чап едилмишдир.

ISBN 5-8066-1250-3

1207000000
655(07)-2000 Грифли нәшр

Ана дедијимиз улу Азәрбајҹан зәнкин, кәшмәкәшли јоллар кечмиш, дүнја тарихинин сәһифәләриндә силимәз изләр гәјмүшдур. Марағлы чәһәт орасындадыр ки, дәвләтчилик ән'әнәләринә дә һәмишә садиг олмуш, бу ән'әнәләрин сәдасы да гәдимләрдән кәлир. Һәмин ән'әнәләр чәтин, тәләтүмлү сынағлардан гору нуб сахланылмышдыр. Бу да сонракы нәслин тарихи үчүн бәјүк ирсдир. Һазырда әлдә етдијимиз мүстәғиллијимизин мәнбәји дә һәмин ирсдән кәлир.

Дәвләтчилик өзүнү дипломатик мүнәсибәтләрдә даһа ајдын бүрузә верир. Дәвләтчилик вәрдишләри дипломатик мүнәсибәтләрдә мөһкәмләнир вә инкишаф едир. Мәһз бу хүсусијјәтинә кәрә Азәрбајҹанын тарихиндә дипломатик вәрдишләрин олмасына һәминә диггәт верилмишдир.

Азәрбајҹан дипломатијасы марағлы јол кечмишдир. Бу тарихә мүрачиәт олунмалы, тәдгиг олунмалыдыр. Бу чәһәтдән тарих елмләри доктору, профессор Јағуб Маһмудовун «Азәрбајҹан дипломатијасы» (XVI-XVII јүзишликләр) китабы диггәти чәлб едир. Догрудур, китабда ајрыча дипломатлар барәдә сөһбәт кетмир. Һәмин дәврүн тарихинин изаһында дипломатлар барәдә үмуми мә'лумат верилир.

Тәгдим олуан китабда јени јол сечмәји зәрури һесаб етдик. Азәрбајҹанын XVIII әср тарихи тарихчиләр тәрәфиндән тәдгиг олундугу үчүн бир даһа тарихә кениш мүрачиәт етмәји зәрури һесаб етмәдик. XVIII әср тарихимизин дәјәрли тәдгигатчысы, һәмин дәвр тарих мәктәбинин әсасыны гојан мәрһум тарих елмләри доктору, профессор Һәси Бейбүд оғлу Абдуллајевдир. Јазынын мүәллифләриндән Ф. С. Әсәдов һәмин мәктәбин јетирмәсидир.

Китабда XVIII эсрдә фәалијјәт көстәрән дипломатлар барәдә библиографик сәпкидә мә'лумат вермәји мүнәсиб һесап едир, илк тәшәббүс кими охучу аудиторијасынын ихтијарына веририк. Һәммин мә'луматлар вахты илә совет мәканында олан архивләрдә ишләјәркән топланылан материаллара әсасланыр.

Шүбһәсиз ки, китабда гүсурлар да ола биләр. Һәммин гүсурларын арадан галдырылмасында, гәдирбилән охучуларымызын гејдләринә еһтијачымыз вардыр. Һәммин гејдләр кәләчәк ишләрдә нәзәрә алыначагдыр.

Азәрбајчанын XVIII әср тарихинә бир нәзәр

Азәрбајчан тарихинин әһ мараглы сәһифләриндән бири дә Сәфәвиләр дәвләтинин јаранмасыдыр. Азәрбајчан-Сәфәвиләр дәвләти халгымызын тарихиндә јени дөврүн әсасыны гејду. Бу илләрдә халгымыз дүнјада танынмыш, инкишаф јолу тапмыш, вахты илә ишгал олунан торпагларымыз саһибинә гајтарылмыш, ана дилимиз инкишаф етмиш, игтисади һәјәтда дирчәлиш олмуш, Вәтәнимиз дүнја дипломатијасында өз јерини тутмушдур.

Тәәсүфләр олсун ки, XVII әсрин сону XVIII әсрин әввәлләриндә Сәфәвиләр дәвләтинин шаһлары һәммин наилијјәтләри әлдә сахламаг игтидарында олмамышлар. Өлкәдә сијаси сарсынтылар вә игтисади бөһранлар башланмышды. Елә вәзијјәт јаранмышды ки, дәвләтин хәзинәси белә бошалмышды. Шаһ Султан Һүсәјн (1694-1722) ата-бабаларынын Әрдәбилдәки мәғбәрәсиндә олан әңјалары әритмәјә вә ошлардан пул кәсмәјә сәрәңчәм верминди. Јерләрдәки һакимләрин сәрбәстлији о дәрәчәдә иди ки, шаһын тапшырылары јеринә јетирилмирди.¹ Алынған веркиләр хәзинәјә дахил олмушду. Халгын вәзијјәти һәддиндән артыг ашагы сәвијјәдә иди. Тарлалар ишюрлә бечәрилмирди. Шаһ чыхын јолу ахтармага, тәдбирләр көрмәјә башлады. Һәјәта

¹ I Пётр төрәфиндән Сәфәви дәвләтинә көндәритән сәфир А. П. Вольнский, игтисади вә сијаси бөһраны белә тәсвир едир. О јазыр: «Шаһ вә диван мә'мурларынын ағышларына нә кәлирсә, дүшүнмәдән ону да едирләр. Бәләликлә, ошлар өз дәвләтләрини елә дағымышлар ки, һеч Македонияны Искәндәр сағ олсајды белә мүнәсиб бураны бу чүр хараба гејә бигмәзди. Өкүр шаһ дәјишмәсә, мәно елә кәлир ки, бу дәвләт тамамилә дағымыш келәчәкдир». Бах: Е. С. Зевакин. Азәрбајджан в нач. XVIII в. Журнал посланника Вольнского 1715-1718 гг. Баку 1929, сәһ. 5-6.

кечирдији тәдбирләрдән бириси ондан ибарәт олду ки, Азәрбајчан-Сәфәвиләр дәвләти әразисиндә јашајанларын сијаһысы әлдә едилди. Бу јолла әһалинин истифадәсиндә олан әмлақдан белә веркиләр топланылмаға башланды, веркиләрин мигдары даһа да артырылды. Халғ шаһын тәдбириндән әзаб чәкирди, чох һалларда исә әмлақыны кизләдир, әмлақдан мәһрум оланлар исә дијарларыны тәрк етмәли олурдулар. Буна да шаһ тәдбир көрдү. Фәрман һазырлады. Фәрманда јазылыр: «Һәр кәс кизләнәни тапса вә шаһа билдирсә, кизләнәнин башы шаһа, әмлақы исә ону тапан адама вериләчәкдир». Бу сәпкидә әдаләтсиз Фәрманлар мүтәмади верилирди.

Бүтүн бунлар Азәрбајчан-Сәфәвиләр дәвләтиндә онсуз да агыр шәраитдә јашајанларын вәзијјәтини бир даһа агырлашдырырды. Инсанларын сәбри түкәнмишди. Режимә гаршы инсанларын нифрәтиниң һәдди-һүдуду чәрчивәјә сығмырды. Азәрбајчан халғынын үсјан далгалары, демәк олар ки, бүтүн өлкәни бүрүмүшдү. Тәбриз, Муган, Савалан, Шәки вә с. јерләрдә үсјан далғасы бүтүн Ираны ләрзәјә салмышды. А. П. Волынски јазыр ки: «Сәфәви дәвләтиндә чох аз јер тапмағ олар ки, орада һөкүмәтә гаршы үсјан баш вермәмин олсун».¹ Шаһ һәммин һәрәкатларын гаршысыны алмағ иғтидарында дејилди. Иш о јерә чатмышды ки, үсјанчылар вахты илә шаһ тәрәфиндән сечилән һакимләрини говур, озләринә истәдикләри һакимләри сечирдиләр.

Азәрбајчан-Сәфәвиләр дәвләти идарә олунмаз сәвијјәдә иди. Һәммин һәрч-мәрчликдән севинән гүввәләр дәрһал бундан истифадә етмин, Азәрбајчана һүчумлар башланмышды. Бу чәһәтдән Дағыстанын сүннү руһани башчысы мүшкүрлү һачы Давуд хусусилә сечилирди. О, һижлә јолу илә Азәрбајчанын Дәрбәнд,

¹ Е. С. Зевакин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 27.

Шабран, Худад әразисинә сохулду. Өз һүчумуна һағг газандырмағ мәғсәди илә белә сијасәтлә чыхыш едирди ки, куја Азәрбајчанда сүннү тәригәтинә мәхсус инсанлар шиәләр тәрәфиндән истисмар едилир. Һачы Давуд онлары һәммин әзабдан гуртармағ үчүн кәлмишдир. Әслиндә исә бурада һеч бир сүннүнүн мүдафиәси јох иди, таланлар, һакимијјәтә саһиб олмағ әсас мәғсәлләрдән бири иди.

Һачы Давуд артыг истәдијинә наил олмушду. Даһа кениш фәалијјәт үчүн планлар һазырлајырды, ләфәләрлә Русијаја она һимајә етмәси барәдә мүрачиәт лә етмишди. Русијадан көмәјин олмамасы ону һеч дә чашдырмамыш, Газыкүмүклү Сурхај ханын симасында өзүнә тәрәфдаш тапмышды. Бирләшмиш гүввәләр 1721-чи ил август ајынын 10-да шөһрәтли Шамаһы шәһәринә һүчум едиб, ишғал етдиләр. Онлар Шамаһыны истәдији кими идарә едир, сәрвәтләри әлә кечирир, тичарәт әлагәләринә дә нәзарәт едирдиләр. Бәллидир ки, Шамаһы тичарәт әлагәләриндә Азәрбајчанын ди-кәр шәһәрләриндән өзүнәмәхсуслуғу илә танынырды. Тичарәтә нәзарәт һачы Давуд вә Сурхај ханын ихтија-рында иди. Һачы Давуд вә Сурхај хан Русија тачирлә-рини даһа чох инчидирди. Бурада онларын истинад етдији дәвләт Түрkiјә иди. Иш о јерә чатды ки, Түрkiјә һәммин сәдагәтә көрә һачы Давуду Ширванын һакими елан етди. Һачы Давуд вә Сурхај хан Шамаһынын ишғалы илә кифајәтләнмирдиләр. Бакынын да ишғалы һағгында иддиалары вар иди. Буна тәшәббүс дә етмин, лакин Бакы шәһәринә јахынлашаркән Даркаһгулу бәјин мүғавимәтинә раст кәлмиш, кор – пешиман кери дөnmәјә мәчбур олмушдулар. Беләликлә, Сәфәвиләр дәвләти күнү-күндән тәнәззүлдән, бөһрандан әзаблар чәкирди.

Ширванда һакимијјәтдән кәнар галан Сәфәвиләр дәвләти аз сонра Әфған гәбиләләринин һүчумуна

мә'руз галымыш, һәтта Шаһ Султан Һүсәйн һәбс едилмиш, оглу Тәһмасиб гачмагла хилас олмушду. Сонра о, Иранын шималына чәкиләрәк өзүнү шаһ е'лан етмишди.

Јаранан һәрч-мәрчликдән чар Русијасы истифадә етди вә рус гошуну І Пјотр башда олмагла, 1722-чи ил августун 15-дә Дәрбәндә кәлди. Дәрбәнд наби Имамгулу бәј мугавимәт кәстәрмәк игтидарында олмадыгындан Дәрбәнди руслара «Һәдијјә» етди. Сәнәдләрдә гејд олунур ки, І Пјотр Русија үчүн Дәрбәндиң ролуна хүсуси әһәмијјәт вермиш, бурадакы гала диварларыны даһа да мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә план һазырламыш, мүхтәлиф јерләрдән галаның мөһкәмләндирилмәси үчүн гүввәләр чәлб етмишди. Белә ки, 500 нәфәр татар (буңларын 250 нәфәри Бақыдан, 250 нәфәри исә Јухары Күрдән иди), 2500 чөркәз сәфәрбәр едилмишди. Һабелә 1200 нәфәр казак мүһафизә мәгсәдилә көндәрилмишди. Беләликлә, 1725-чи илдә Дәрбәнд галасының тикинтисиндә 2.510 нәфәр, һабелә Украјнадан кәтирилән 1.340 казак сәфәрбәр олмушду. Астара, Ләнкәран, Муңкур вә с. јерләрлә галалар салынмышды. І Пјотр Дәрбәнддән кері чәкилирсә дә, Хәзәрсаһили бојунун ишгалия планының кенераллара тәгдим едир. Һәмин планла руслар Бақыја һүчум едир. Доғрудур, Бақы һакими Мәһәммәд Һүсәйн бәј руслара асанлыгла тәслим олмур, онун мугавимәтини көрән рус кенераллары Бақыда чәсусларлап истифадә етмишди. Мәһәммәд Һүсәйн бәј һәбс едилмиш, Дәркаһгулу бәј Бақы һакими тә'јин едилмишди. Әслиндә һакимијјәт формал характерә малик иди.¹

¹ Сәнәдләрдә гејд олунур ки, Дәркаһгулу бәјин тәлеји дә фәчиләрә рас кәлди. Чар Русијасы (Дәркаһгулу бәјин) сәдагәти мугабилиндә ону чәзаландырды. Мүхтәлиф бәһанәләрлә һакимијјәтдән кәнар едилди. Дәркаһгулу хан Маштага көңидә јашамалы оиди. Бурада да әзаблар көрдү. Онун әһали арасында һөрмәтә малик олмасындан еңтијат едән

Бүтүн ихтијар Бақы коменданты кнјаз И. И. Барјатинскидә иди.

Рус гошунунун Бақыдан Рәштә кими бөјүк бир әразини ишгал етмәси Азәрбајчанда бир мәналы гаршыланмадыса да, бә'зи феодаллар горху кечирмиш, һәтта Русијаја мејл кәстәрмишдирләр. Мәсәлән, Астара әјаләтинин чанишини Аллаһверди бәј Русијаның Рәшт шәһәриндәки чанишини Левашовун һүзуруна нүмајәндәсини көндәрмиш, Русија һимајәсиндә олмаг арзусуну билдирмишди. Гызылагач наби Мир Аббас бәј рус һәрби һиссәләринин Сари адасына, һабелә Ләнкәрана кәлмәсини арзу етмишдир. О, Русијаја сәдагәти мугабилиндә оглуну әманәт көндәрмишдир. Бақы комендантындан мин нәфәр дөјүшчү тәләб едир. Бурада бир мәгамы хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Мир Аббас бәјин гардашы Мир Әзиз бәј гардашының мөвгејинә е'тиразыны билдирмишди. Беләликлә дә, гардашлар арасында зиддијјәтләр әмәлә кәлмишди. Сәнәдләрдә белә бир факт да мөвчуддур ки, түркләр Мир Аббас бәјин Русијаја мејли илә һеч вахт барыша билмәзди, һәтта она суи-гәсд дә едилмишди. Чар Русијасы һәмин феодалларын мүрачиәтинә һеч вәчһлә биканә гала билмәзди. Кнјаз Долгорукинин сәрәнчамы илә Рәштдән Астараја Штерншансын команданлыгы илә 500 нәфәрлик силаһлы гүввә көндәрилди. Кнјаз Долгоруки Астараның һакими Муса ханың Русијаја мејлиндән, һәтта Астараја һәрби гүввәнин кәлмәсинә разылыг вердијјиндән мәмнун олмуш, ханлыгының тәсдигләмәклә јанашы, она һәдијјә олараг зәрли халат да көндәрмишди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ләнкәран әјаләтиндә бә'зи феодаллар Русијаја мүнасибәтдә әкс мөвге тутур-

Долгоруки арвадыны, оглуну вә гардашыны белә әманәт сахлады. Дәркаһгулу ханың башга јерә кетмәси гадаган едилди. Бах: Русијаның Харичи Сиясәт Архиви (АВІР) сияһы 777, иш 8, вәрәг 114-115.

ду. Беләләриндән Мир Әзиз хан, һәтта рус гошунунун Ләнкәранә истигамәтинә манс олмуш, силаһлы атышма да тәшкил етмишди. Лакин рус сүнкүсү Мир Әзиз ханы да сусдурмушду. Чарәсиз галан Мир Әзиз хан табе олмушду. Ән дәһшәтли сәһифәләрдән бири ондан ибарәтдир ки, кнјаз Долгоруки истәдији јерләрә һакимләри өзү сечирди. Бә'зән дә һакимләрин тә'јин едилмәсини Штерншансә һәвалә едирди. Штерншанс Астара, Корғанруд, Ләнкәранда һакимләри тә'јин етмишди.

Сәфәвиләр дәвләтиндә дәринләшән һакимијјәт-сизликдән чар мә'мурлары истәдикләри кими истифадә едирдиләр. Русијанын силаһларындан аловланан атәшдән силаһсыз инсанлар мугавимәт көстәрмәк игтидарында олмадыгларындан феодаллары васитәсилә Долгорукин јанына кәлиб Русија һимәјәсиндә галмаг арзусунда олдугларыны билдирдиләр. Белә ки, Учарлу, Салјан, Гызылагач, Муган, Шаһсәвән, Мазарим әјаләтләри дә һәмин бәланы көрмүш, һәмин маһаллара Учарлуда Султан Чәфәр, Шаһсәвән, Муган, Мазариндә Султан Рамазан, наиби Әлигулу бәј, Салјанда Гәрибәли бәј, Гызылагачда Бечан Султан бапчы сечилимишдиләр. Шаһ II Тәһмасиб артыг горху кечирирди, рус сүнкүсүнә чаваб вермәк игтидарында дејилди. Исмајыл бәјин башчылыгы илә мугавилә багламаг үчүн Русијаја һеј'әт көндәрмишди. һәмин мугавилә әслиндә бәднам характер алмыш, русларын Хәзәрдә мөвгәјинә бир даһа имканлар јаранмышды. Русларын Азәрбајјанда кениш мөвгә сечмәсиндән Түркіјә бәрк нараһат иди. Онлар да Азәрбајјан һаггында иддиаларындан әл чәкмәк истәмирдиләр.

1723-чү илин пајызында Әрзурум пашасы гошунла Тифлисә, ордан да Кәнчәјә истигамәт алды. Бурада мугавимәтә раст кәлдиләр. Артыг ики дәвләт арасында Азәрбајјаны ишгал етмәк үчүн зиддијјәтләр јаранмышды. Белә олдугда, руслар Түркіјә илә мугавиләгә го-

шулмады. 1724-чү ил ијулун 12-дә Истанбулда һәр ики дәвләт арасында сүлһ мугавиләси имзаланды. һәмин мугавиләјә көрә Азәрбајјанын әразиләри араларында бөлүндү.

Гејд етмәк лазымдыр ки, сүлһ мугавиләсинин өмрү чох олмады. Јенидән аловлар јаранды. Түркләр Ирәвана һүчүм етди, бурадан да Кәнчә, Гарабаг, Нахчывана һәрәкәт етдиләр. Бурада бир чәһәтә хүсуси дигтәт вермәк лазымдыр ки, түркләрин Гафгазда, онун үрәји Азәрбајјанда мөвгәјиндән ермәни вә күрчү кешишләри нараһат олмуш, Русијаја мугавилә етмишдиләр. Руслар көзләмә сијасәтинә әл атараг Хәзәрбоју рајонунда мөһкәм мөвгеләри илә кифәјәтләнирдиләр. Амма иштаһалары бөјүк иди. Түркләрин кениш мигјаслы һүчүмларына бикәнә гала билмирдиләр. Руслар Хәзәрбоју вилајәтләринин идарә олунмасы үчүн даһа е'тибарлы һәрбчиләри сәфәрбәр едирди.

Сәфәви дәвләти јаранан вәзијјәтлә башырмаг истәмирдисә дә, ири дәвләтләрә гаршы һүчүм етмәк имканына да малик дејилди. Белә олдугда Сәфәви дәвләти Сәфәвиләрин һакимијјәтинә гаршы бүтүн гүввәләри бирләшдирмәк сијасәтинә әл атды. Бу ишдә Надиргулу хан даһа фәаллыг көстәрди.¹ Бөјүк һәрби

¹ Надир әфшар тајфасынын гырхлы бојуна мәнсуб иди. Сәфәвиләрин шаһы I Шаһ Аббас тәрәфиндән Азәрбајјандан Хорасана көчүрүлмүшдү. Кәнчә јашларында нүфузу феодал Бабә Әли бәјин гуллуғуна кирмиш, о, олдуқдән сонра вариси олмадыгындан мүлкүнү вә хидмәтиндә олан аламларын ихтијарыны өз әлине кечирмишди. Надир Хорасанда һакимијјәт уғрунда нүфузу феодал Мәлик Маһмуд илә мугавилә апармышды. Маһмудун үстүңлүгүнү көрән Надир бу заман Хорасана кәлип II Тәһмасибә гошулду, Маһмуд мәғлуб вә мәһв едилди. Надир зәиф ирадәли Тәһмасиб өз тәсири алтына алмаг вә Сәфәви дәвләтиндә һакимијјәти өз әлине кечирмәк истәјирди. Анчаг бунун үчүн илк нөвбәдә II Тәһмасибә бөјүк тәсири олан Фәтәли хан Гачары арадан галдырмаг лазым иди. Надин тәһрики илә II Тәһмасиб Фәтәли ханы е'дам етдирди, тезликлә өзү дә Надин асылы вәзијјәтә дүшдү. 1726-чы илдә Тәһмасибә хидмәтинә көрә Надингулу «хан» адландырылмышды.

тәчрүбәжә, ирадәжә малик олан Надиргулу чидди тәдбирләр һазырлады вә биринчи нөвбәдә Түркияжә гаршы мұһарибәжә һазырлашды. О, түркләрдән Сәфәвиләр торпагыны тәләб етди. Түркләр өз нөвбәсиндә ишгал етдикләри Азәрбајчан әразисини асанлыгла вермәкдән имтина етмиш, беләликлә дә, мұһарибә башланмышды. 1730-чу илдә Надиргулу түркләр тәрәфиндән ишгал олуна Азәрбајчан әразиләрини кери гајтара билмишди. Бурада бир факты да јада салмаг лазымдыр. Надиргулунын һүчуму давам етдирмәсинә сәбәб Хорасанда баш вермиш һадисә олду. Бурада үсјан баш вермишди, һәтта үсјанчылар онун гардашыны өлдүрмүшдүләр. Надиргулу һәммин үсјанчылара диван тутмаг үчүн ораја жүрүш едир. Надин Хорасанда олмасындан истифадә едән Шаһ 11 Тәһмасиб, көзләмәдән 1731-чи илдә Нахчываны, Ирәваны түркләрдән кери алмаг арзусу илә бураја һәрби һүчума башлајыр, лакин мәглүб олур вә кери гајыдыр. Түркләр һәммин гәләбәдән руһланараг Азәрбајчанын дахилинә һүчумларыны давам етдирмишдиләр. Надиргулу дәрһал Түркияжә е'тиразыны билдирмиш, 1732-чи ил јанварын 16-да Кирманшаһда сүлһ имзаланмышды. һәммин сүлһдә Сәфәвиләр һеч бир јенилик әлдә едә билмәдиләр. Араз ики дәвләт арасында сәрһәд мүүјән олунду. Бүтүн бунлар Сәфәви дәвләтини һеч бир вәһһлә тәмин едә билмәзди. Русларын Хәзәрсаһили рајонундакы мөвгеји дә агыр иди. Надиргулу хан даһа чевик һәрәкәт етди вә русларын Хәзәрбоју вилајәтләриндән әл чәкмәк планыны һазырлады. 1732-чи ил јанварын 21-дә Рәшт мугавиләси илә һәммин арзу һәјата кечмишди. Надиргулу хан, Шаһ Тәһмасибин һәрәкәтләриндән наразы олдугундан ону һакимијәтдән кәнар етмиш, 8 ајлыг

оглуну – Аббас Мирзәни III Аббас ады илә һакимијәтә кәтирмиш, өзү исә шаһын гәјјуму олмушду.¹

Беләликлә дә, Сәфәвиләр дәвләтиндә һакимијәт Надиргулу ханын әлиндә чәмләшмиш, о, даһа сәрбәст һәрәкәт етмәжә башламышды. Надиргулу түркләрлә һагг-һесабыны аз бир вахт әрзиндә чүрүтмүшдү, онларын Азәрбајчан әразисиндә ишгал етдикләри торпаглары кери алмышды. Русларын Хәзәрдән кери чәкилмәси илә дә Надиргулу үчүн кениш имканлар јаранмышды. О, 1734-чү илин јәјында Азәрбајчана һәрби жүрүшә башламышды. Азәрбајчан әразиләриндән түркләр тәмизләнмәжә башланды, Шамаһыја дахил олана гәдәр Сурхај хан башга чәрәси галмадыгындан Шамаһыны тәрк етмәжә мәчбур олду. һәммин һәрби жүрүшдә Надиргулу демәк олар ки, Сәфәвиләр дәвләтинин итмиш мөвгејини бәрпа етмәжә наил олду.

Надиргулу ханын һәрби әмәлијәтдакы гәләбәси әслиндә Азәрбајчан үчүн сәадәт кәтирмәди. Халг јенә дә әзаблар ичәрисиндә иди. Веркиләрин түгјанындан халг чана дојмушду, е'тиразлар ара вермирди. Амма халгын сәсинә сәс верән тапылмышды. Ән бөјүк наразылыг Азәрбајчанын Шәки, Тала, Чәник вә с. јерләриндә баш галдырмышды. Ширванда да һәјәчанлар баш галдырмышды. Надиргулу хан һәммин үсјанлары амансызчансына јатыра билмишди. 1736-чы илдә Муганда-Күрлә Аразын бирләшдији јердә (индики Сабирабад) Надиргулу хан өзүнү шаһ е'лан етди, беләликлә дә, Сәфәвиләр сүләләсинин һакимијәтинә сон гујулду. Надир шаһ артыг мүтләг һаким иди. Онун шаһ олмасы Азәрбајчанын бир сыра ханлыгларыны горхутмуш, она итаәт етмишдиләр. Надир шаһын

¹ Надиргулу хан 1732-чи ил август ајынын 22-дә II Тәһмасиб һакимијәтдән кәнарлашдырмыш, һәбс едәрәк Мәшһәдә көндәрмиш, орадача көзләри чыгарылмышдыр. Бах: Русиянын Харичи Сиясәт Архиви (АВПР) сияһы 77/1, иш 5, вәрәг 189

Азәрбајчанда мөвгејинин гүввәтләнмәси, она јени дөвләтләрин ишғалына имкан јарадырды. О, Орта Асија, һәтта Һиндистана белә һәрби јүрүшләр етмишди. Надин узаглашмасындан истифадә едән гүввәләр јенидән баш галдырмыш, Надир шаһын гејри гануни һакимијјәтә кәлмәси фикирләри ортаја чыхмышды. Сәфәвиләр нәслиндән олан Сам Мирзәләр пејда олды. Иш о јерә чатмышды ки, Сам Мирзәләр һәрби гүввә топламага наил олмушдулар. Надир шаһын гүввәсинә һәмин Сам Мирзәләр таб кәтирмәк имканына малик дејилдиләр. Надир шаһ Сам Мирзәләри, онлары һимајә едән гүввәләрин мүгавимәтини гырараг, һакимијјәтини әзмлә идарә едирди. Лакин Азәрбајчанда наразылыг сәнкимәк нә олдугуну билмирди. Ширван, Шәки, Тәбриз, Хој, Сәлмасда халг һәрәкәти башланды.

Өн чох мүгавимәтә раст кәлән Шәки олды. Шәкидә Һачы Чәләби Надир шаһын бүтүн тәләбәләрини рәдд етмишди. Гәзәбләнмин шаһ бураја һәрби јүрүш етмиш, јенә дә мүгавимәт кормүшдү. Шаһ јаранан чәтинликдән хилас олмаг үчүн тәдбирә әл атымышды. Һачы Чәләбијә бир сыра вәдләр вермәклә ону дүшәркәсинә чагырыр. Һачы Чәләби Надир шаһа инаныр вә дүшәркәсинә кәлир. Бу дәфә шаһ гәзәбини кизләдә билмиш, Һачы Чәләбини Шәкинин валиси кими сахлајыр. Лакин һәмин сijasәти баша дүшән Һачы Чәләби, һардаса јенилән Надир шаһын гәзәбинә дүчар олачагына әмин иди. Бунун үчүн дә тәдбирләр көрүрдү. Лакин Надир шаһын гурмуш олдугу дөвләтдә дахили чәкишмәләр давам едирди. Наразылыг артырды. Мәһз һәмин дахили чәкишмәләр 1747-чи ил ијунун 20-дә Надир шаһа суи-гәсдлә нәтичәләнди. Надир шаһ өлдүрүлдү. Беләликлә дә, Надин силаһ күчү илә гурдугу дөвләт дағылды.

XVIII әсрин икинчи јарысындан Азәрбајчанда јени сijasи вәзијјәт јаранды. Азәрбајчан ваһид бир һалда

бирләшмәк әвәзинә ханлыглара парчаланды. Һәмин ханлыглар ашағыдакы кими олмушдур: Гарабаг, Губа, Шәки, Шамаһы, Бақы, Нахчыван, Тәбриз, Кәнчә, Сәраб, Хој, Әрдәбил, Урмија, Талыш, Марага, Ирәван, Чавад, Дәрбәнд вә б. ханлыглар; Гутгашен, Гәбәлә, Әрәш, Газах, Шәмсәдил, Илису, Салјан султанлыглары; Гарабагын дағлыг һиссәсиндә Надир шаһын фәрманы илә башабәлә Вәрәнд, Хачен, Күлүстан, Дизаг, Чараберт мәликләри.

Бир мәгамы да гејд етмәк лазымдыр ки, Губа вә Талыш ханлыглары чох әввәлләр мөвчуд иди. Һәмин ханлыглар «өлкә» адланырды.

Азәрбајчанын ханлыглара, мәликләрә, султанлыглара бөлүнмәси халгымызын тарихиндә арзуолунмаз сәһифәләрдәндир. Белә парчаланма, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчанын бирлијинә мане олмуш, зиддијјәтләр јаратмыш, һәмин вәзијјәтдән харичи дөвләтләр истифадә едәрәк Азәрбајчаны асанлыгла ишғал етмәјә башламышдылар.

Ханлыглар Азәрбајчана һеч бир јенилик кәтирә билмәди. Өлкә феодал мүнәсибәтләри чәрчивәсиндән кәнар ола билмирди. Јенә дә һаким синиф олан феодаллар инсанлары истисмар едир, јохсулуг баш алыб кедирди. Азәрбајчанын һәјатында малдарлыг вә әкинчилик әсас јер тутурду. Амма һәмин саһәләрдә дә һаким синифләрин бөјүк үстүнлүјү мөвчуд иди.

Әввәлки дөврләрдә олдугу кими, феодаллар мүлkiјјәт мүнәсибәтләриндә үстүнлүјә малик идиләр. Феодал торпаг саһиблијинин бә'зи формалары, мәсәлән, мүлк, вәгф вә с. олдугу кими галмагда иди. Азәрбајчан ханлыгларында торпаг мүлkiјјәти ашағыдакы гәјдада иди.

Диван (дөвләт торпаглары) ханын вә хан аиләсинин торпаглары иди. Һәмин торпаглара хан башчылыг едирди. Бу торпаглар онун шәхси мүлkiјјәти һесаб

олунурду. Белә бир җајда вар иди ки, хана сәдагәти илә сечилән вә җахуд да һәрби хидмәт заманы шүчаәт көстәрән шәхсләрә мұкафат шәклиндә торпаг верилирди. Бу торпаглар тијул адланыр вә феодалын шәрти мүлкијјәти һесаб олунурду. Белә бир җајда вар иди ки, тијулдар торпага шәхси мүлкијјәти кими сәрәнчам верә билмирди, һабелә һәммин торпаг нәсилдән-нәсилә кечә билмәзди. Һәммин торпаглар биләваситә ханларын мүһарибә заманы ишгал етдикләри торпаглар һесабына верилирди.

Халисә (вә ја хассә) торпаглары, хан вә ја хан аиләси үзвләринә мәнхус торпаглар вар иди. Сонралар исә һәммин торпаглар да дәвләт торпагына бирләшдирилимишдир.

Мүлк торпаглары. Бу торпаглар торпаг саһибинин там мүлкијјәти илә вә хан хидмәти вәзифәләри илә әлагәдар дејилди. Мүлкүн саһибі – мүлкәдар өз шәхси истәји илә бу торпаглары багышлаја, сата, киров гоја вә ја ирсән верә биләрди. Мүлк торпагларыны артырмаг мәнбәләриндән бири дә «ходкари» торпаглар иди. Бу әсасән Чәнуби Азәрбајчан ханлыгларында кениш јајылмышды. Бир җајда олараг һәммин торпаглар да феодаллара мәнхус олуб әкин үчүн јарамырды. Адәтән белә торпаглар бәјләрин диггәтиндән кәнарда галыр, јалныз торпагсыз кәндлиләрин ағыр зәһмәти һесабына јарарлы һала кәтирилирди.

Вәғф торпаглары – мәсчид, мүгәддәс очаглар вә дини феодаллара мәнхус иди. Вәғф мүлкијјәтинә евләр, дүканлар, карвансаралар да дахил иди. Вәғф мүлкијјәти хүсуси имтијазлара малик олур вә хан хәзинәсинин хејринә тутулан бүтүн верки вә рүсумлардан азад едилирди.

Чамаат торпаглары – ичманын мүлкијјәтинә дахил олан торпаглар иди. Кәнд ичмасынын сәрәнчамында әкинә јарарсыз чох кичик торпаг саһәләри олурду.

Мәнхуслар торпаглары өз әлләринә кечирән феодаллар бағчылыг вә даг јерләриндәки торпаглары кәнд ичмасына верирдиләр. Беләликлә, јеканә гида мәнбәјиндән мәнһрум олан кәндли өз әмәк гүввәсини феодала сатмаг мәчбуријјәтиндә галырды: онун торпагларыны әкиб-бечәрир, от бичир, мәнхус топлајыр, бунун мүгабилиндә исә топладыгы мәнхуслун чүзи һиссәсини алырды.

XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајјанда кәндли синфи дә вар иди. Һәммин синиф өз нөвбәсиндә рәијјәт вә рәнчбәрләрдән ибарәт иди. Чәнуби Азәрбајјанда һәммин синиф «гара чамаат» адланырды. Кәндлиләрин нисбәтән аз групу олан рәнчбәрләр кәнд ичмасына дахил дејилди, онларын нә торпаг пајы, аләтләри, тәсәррүфаты јох иди. Феодаллар рәнчбәрләри һәр чүр иш көрмәјә мәчбур едә биләрдиләр. Рәнчбәрләр ханлар вә бәјләрин тәсәррүфатында ишләјир, тахыл әкир, ипәк вә памбыг истәһсалы илә мәшгул олурдулар. Талыш ханлығында рәнчбәр әкәр адланырды. Онларын әмәјиндән әсасән бөјүк зәһмәт тәләб едән чәлтикчиликдә истифадә олунурду. Белә бир җајда гәбул олунмушду ки, јүксәк зүмрәјә малик оланларын һамысынын рәнчбәрләри олурду. Инсанларын чохлуг тәшкил етдији јерләрдә зүлм әршә чыхырды. Рәнчбәрләрин сајы күнү-күндән артырды. Бу артым һаким синифләрин зүлмүнә дүчар олан кәндлиләр һесабына иди. Ханын әмри илә һәр бир рәијјәт рәнчбәрә чеврилә биләр, бу вә ја диқәр вәзифәли шәхсләрә верилә биләрди.

Губа, Шәки, Талыш, Гарабаг вә башга јерләрин ханлары чохлу кәндли торпагларыны тутуб рәијјәти рәнчбәрә чевирдиләр. Бә'зән дә өз шәхси тәсәррүфатындан мәнһрум олараг, мәнхусдан пај вермәк шәртилә феодалларын торпагларыны ичәрәјә көтүрмәјә мәчбур олан вар-јохдан чыхмыш рәијјәт рәнчбәрә чеврилирди.

Чәмијјәтин социал-зүмрә гурулушунда тачирләр, сәнәткарлар вә шәһәр јохсулары да мүәјјән јер тутур-

12812

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

ду. Ханлыгларын идарәетмә системиндән сөһбәт апараркән гејд етмәк лазымдыр ки, төһакамијјәтлилик әсас јери тутурду. Мөһкәмә вә ичра һакамијјәти дә хана табе иди. Шәриәт мөһкәмәләри әсас јер тутурду. Ханлыг һакамијјәти малијјә мәсәләләринә хүсуси диггәт верирди. Ханлыг һакамијјәти бир гајда олага маһаллара бөлүнүрдү. Белә ки, Ирәван ханлыгында 14 (Гырхбулаг, Ведибасар, Шәрур, Сүрмәли, Саатлы, Сејидли, Сәрдарабат, Талин, Зәнкибасар, Абаран, Дәрәчичәк, Кәрнибазар, Көјчә, Дәрәкәнд) Шәки ханлыгында 8 (Шәки, Хачмаз, Гәбәлә, Әрәш, Падар, Ағдам, Алпоут, Көјнүк), Кәнчә ханлыгында 5 (Самух, Күрәкбасар, Кәнчә, Шәмкир, Ајрым), Гарабаг ханлыгында 21 (Чалбајыр, Кәбирли, Чаваншир, Зәнкәзур, Мәһри, Бәркүшад, Гафан Гарачары вә б.), Губа ханлыгында 7 (Губа, Рустов, Будаг, Ханлыг, Бәрмкә вә б.), Нахчыван ханлыгында 5 (Әлинчәчәј, Нахчыван, Хој, Мавазихатун вә Дәрәләјәз), Талыш ханлыгында 7 (Әркиван, Алар, Дарин (Дырыг – јәни ики јол), Миранкуһ, Зуванд, Астара, Сефидлашт), Хој ханлыгында 11 (Хој, Салмас, Авачыг, Готур, Әләнд, Чалдыран, Чорс вә б.), Урмија ханлыгында 14 (Мәркәвәр, Тәркәвәр, Бәрләкүр вә с.) маһал мөвчуд иди. Һәр маһалын да бөјүк сајда кәндләри вар иди. Маһалларын идарәсинә ири торпаг саһибләриндән тәјин олуна маһал бәјләри вә ја найбләр башчылыг едирдиләр. Вәзифәләр ирси олмасына бахмајараг, хан тәрәфиндән тәсдиг олунмалы идиләр. Кәндләр јүзбашы вә ја кәндхуда, шәһәрләр исә кәләнтәр вә јахуд галабәји тәрәфиндән идарә олунурду. Ханлыгын идарәетмә системиндә мәшгул оланлар, демәк олар ки, мөвачиб алмырдылар. Онларын хидмәти хәзинә үчүн топланылан верки һесабына өдәнилирди. Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг, Азәрбајчанын бу дөвр үчүн мәдәнијјәтиндә ирәлиләјишләр олмуш, бир чох көркәмли сималар јазыб-јарада билмишдиләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда ханлыгларын чох гисми зәиф олдуғундан сијаси һакамијјәтләрини сахламаг игтидарында белә дејилдиләр. Һәмин гисмдән олан ханлыгларда сијаси һакамијјәтсизлик даһа чох олурду.

Лакин гүввәтли ханлыглар да мөвчуд иди. Онлар бүтүн имканларындан истифадә едиб һакамијјәтләрини сахлаја билмишдиләр. Һәмин ханлыглар мұдафиә олунмаглары үчүн бир сыра тәдбирләр көрүр, галалар тикдирмәклә мәшгул олурдулар. Бу чәһәтдән Гарабаг ханлыгы даһа чох фәрғләнирди. Ханлыгын баниси Пәнаһ Әли ханын (1748-1763) һәјата кечирдији тәдбирләр бир сыра ханлыгларын, һабелә Гарабаг ханлыгы әразисиндә јашајан ермәни мәликләринин белә јухусуна һарам гатмышды. Иш о јерә чатмышды ки, ермәни мәликләри бирләшиб Пәнаһ Әли хана гаршы мұһарибәјә әл атмышдылар. Һәтта Пәнаһ Әли ханын Бајат галасындан сыхышдырылып Шаһбулаг галасына чәкил-мәсинә наил олмушдулар.¹

Гејд етмәк лазымдыр ки, Бајат галасы 1748-чи илдә тикилмишди. Гала мөһкәмлији илә диггәти чәлб едирди, һәр тәрәфдән һасары, гала дахилиндә исә базар, һамам вә мәсчид олмуш, хан аиләси, һабелә әјанлар галада јашајырды Пәнаһ Әли ханын һәрәкәтләри, Ширван вә Шәки һакимләри, Гарабагын мәликләринин јухусуна һарам гатмыш, Пәнаһ Әли хана гаршы тәдбирләр көрмәјә башладылар. Һәтта Гарабаг мәликләри Шәки ханы һачы Чәләбијә мәктуб кәндәриб, билдирдиләр ки, «Пәнаһ хан бурада тахта чыхмыш, гала вә сәнкәр тикдирмишдир. Әкәр һүчум бир гәдәр тәхир едиләрсә, онун гаршысында дајанмаг, мүмкүн олмајачагдыр».

¹ Чох тәәссуфләр олсун ки, бәзи «тарихчиләр» мәликләрин ермәни олмаларыны инкар едирләр. Бу һәгигәтләри гәләмә аланлара да һүчумлар едирләр. Беләләринә нә ад гојасан?

Ермәни мәликләринин дахили варлыгына бәләд оландан сонра Пәнаһ Әли хан даһа чидди тәдбирләрә әл атды. Бундан хәбәр тутан мәликләр дә һижлә ишләт-мәли олдулар. Гарабаг ханы Пәнаһ Әли ханла гоһумлуғ әлагәсинә наил олдулар (Чәтинә дүшәндә гызларыны пешкәш етмәклә ермәниләрин сәришләрәи чохдур). Беләликлә, ән гәддар ермәни мәлији Шәһнәзәр гызыны Пәнаһ Әли ханын оғлу Ибраһимхәлил хана әрә верир. Бурадан да, бәлаларын јени бир баплангычы гојулур.

Гарабаг ханлыгы һәмешә тәһлүкәдә јашајырды. Бу тәһлүкәләрдән биринә Шәки ханы һачы Чәләби баис олмушду. Һәмин јүрүшдә һачы Чәләби гәләбә газана билмәдисә дә, үмидини дә итирмәди.

Пәнаһ Әли хан ола биләчәк тәһлүкәни дәрк етдији үчүн даһа мүкәммәл галаларын тикилмәсинә сәрәпчәм верди. Беләликлә, 1751-чи илдә мөһтәпәм Шуша галасы тикилди. Гала мөһкәмлији илә диггәти чәлб едирди. Шуша галасы ханлыгыш мәркәзи олуб, тичарәт мөкәһһиндә да үстүшлүк тәшкил едиб, мәдәни мәркәз кими шөһрәтләнмишди. Хан сарајы вә бүтүн идарә системи бурада јерләшдирилди. Шушала бир сыра мәсчидләр тикилди.

1752-чи илдә Мөһәммәд Һәсән хан Гачар Гарабага јүрүш етди. Лакин мөһтәпәм Шуша галасыны ишгал едә билмәди, кери гајытмага мәчбур олду. Артыг Пәнаһ Әли хан һәрби чәһәтдән гүввәтлән-дијиндән Тәбриз, Әрдәбилә јүрүш етмишди. Беләликлә, ханлыг әразиси хејли кенишләнмишди.

Пәнаһ Әлинин һәрәкәтләриндән нарахәт олан Фәтәли хан Әфшар (Надир шаһын гардашы оғлу) чидди тәдбирләрә әл атды вә 1756-чы илдә Гарабага, онун шаһ дамары сајылан Шушаја кәлиб шәһәри 6 ај мүһасирәдә сахлады. Бу ишдә дә ермәни мәликләри Фәтәли хан Әфшара көмәклик едирдиләр. Мәликләрин сатгынлыгы бурада да өзүнү ачыг-ашкар көстәрирди.

Фәтәли хан Әфшар һижләјә әл атды. Көрүндүјү кими, һәмин һижләнин мүәллифләри дә мәликләр олмушдур. О, Гарабаг ханы Пәнаһ Әли хана гоһумлуғ әлагәләрини тәклиф етди, гызыны Ибраһимхәлил агаја әрә верәчәјини билдирди. Пәнаһ Әли хан алданага, Фәтәли хан Әфшарын дүшәркәсинә кәлир вә орадача һәбс олунур. Беләликлә дә, Гарабаг ханы өмрүнүн сонунга кими һакимијјәтдән кәнар едилир, Гарабагын һакимијјәти исә оғлу Мәһралы ханда иди.

Фәтәли хан Әфшара гаршы Иранда Кәрим хан Зәнд баш галдырды. Беләликлә дә, Фәтәли хан Әфшар мәғлуб олур. Кәрим хан Зәнд дәрһал Гарабаг ханы Пәнаһ Әли ханы вә оғлу Ибраһимхәлил аганы һәбсдән азад едир. Лакин Пәнаһ ханын вә Ибраһимхәлил аганын Гарабага кетмәсинә разылыг вермир. Пәнаһ Әли хан Ширазда вәфат едир, чәназәси исә Агдама – Имарәт кәндинә кәтирилир вә дәфн едилир. Гарабага һаким Ибраһимхәлил (1763-1806) хан олур. О, Мәһралы ханы һакимијјәтдән узаглашдырыр. Ибраһимхәлил хан бир сыра тәдбирләри һәјата кечирир, лакин сабитлик јарада билмир. Арамсыз һүчумларын зәрбәсини көрүр.

Азәрбајҗан ханлыглары сырасында Губа ханлыгы да гүввәтли иди. Бу хүсусән Фәтәли ханын (1758-1789) һакимијјәти заманы даһа ајдын көрүнүрдү. О, Шимал-шәрғи Азәрбајҗана саһиб иди. Бир сыра ханлыглар онунла һесаблашырды. Лакин она гаршы олан гүввәләр дә вар иди. Һәмин гүввәләр Дәрбәндиң ири феодаллары илә (Әмир Һәмзә башда олмагла) бирләшиб, Губалы Фәтәли хана гаршы һүчума кечмиш, 1774-чү илдә Гавдушан чөлүндә Фәтәли ханы мәғлуб етмиш, Фәтәли хан исә Салјана чәкилмәклә чаныны гуртара билмишди. Дәрбәнд тәһлүкә вәзијјәтинә дүшдү. Бураны мүдафиә елән Фәтәли ханын арвады Тути-Бикә Дәрбәндә һүчум едән гүввәләрә табә олмады. Нәһәјәт, Дағыстанда олан рус кенералы де-Меделин көмәклији

нәтижәсиндә тәһлүкә совушур. 1789-чу илдә Фәтәли ханын өлүмү ханлығы хејли кери гојду, ханлыг зәифләди.

XVIII әсрин 80-чи илләриндә Иранда һакимијјәтә кәлән гачарлар сүләләсинин башчысы Ага Мәһәммәд Шаһ Гачарын Азәрбајчанда таланлары башланды. Гачар сүләләсинин баниси Ага Мәһәммәд хан һәддиндән артыг сijasәтчил, һабелә һәрби сирләрә дә бәләд олан шаһлардан олмушдур. Иранда мөвгејини мөһкәмләндирдикдән вә 1781-чи илдән башлајараг Надир шаһ Әфшарын дөвләти дағылдыгдан сонра, мүстәгил олан Азәрбајчан ханлыгларына һүчума башлады. Бөјүк һәрби гүввәјә малик олан Ага Мәһәммәд хан биринчи нөвбәдә Чәнуби Азәрбајчан ханлыгларына һүчум етди. Илк нөвбәдә даһа күчлү көрүнән ханлыгларын диз чөкмәси планыны һазырлады. Белә күчлү ханлыглардан Хој вә Урмија ханлыглары иди. Бир факты гејд етмәк лазымдыр ки, Әһмәд хан Хојлунун өлүмүндән сонра Хој ханлығы әввәлки мөвгејини бир гәдәр итирмишди. Сәһнәдә тәкчә Урмија ханлығы галмышды. Урмија ханы Әли хан Әфшар иди. О, Ага Мәһәммәд ханын һәрәкәтләриндән хәбәрдар олдугундан даһа чевик һәрәкәт етди. Гошунуну Сәлмас дүзәнлијинә чәкди. Белә олдугда, Гачар сijasәтә әл атды, Урмија илә сүлһ данышыгыны өн плана чәкди. Гачарын тәклифи Урмијада јахшы гаршыланмады. Белә олдугда араларында дүшмәнчилик артмышды.

Ага Мәһәммәд Гачар јенидән Урмија ханына сүлһ тәклиф етди, һәтта гардашы Чәфәргулу ханы, Әли хан Әфшарын јанына көндәрди. Чәфәргулу хан гардашынын мәктубуну Урмија ханлығынын һакиминә верди. Мәктубда дејилирди: «Түрк тајфалары-әфшарлар вә гачарлар бир-бирилә мұһарибә апармагла үмуми дүшмәнин гәләбәси үчүн имкан јарадырлар. Гачар тајфалары илә иттифаг багламагла әфшар тајфалары өз

вилајәтләринин мүстәгиллијини горуја биләрләр вә һеч кимин онларын торпагларына һүчум етмәјә чәсарәти чатмаз».

Ага Мәһәммәд ханын сәмиимијјәтинә инанан Әли хан Әфшар онунла көрүшдү. Бу көрүш Әли хан үчүн баһа тамам олду. Ага Мәһәммәд хан ону һәбс едиб, көзләрини чыхартды. Беләликлә дә, Урмија ханлығына һүчум үчүн имканлар јаранды. О, Урмијаја һәрби јүрүш етди. Урмија ханлығыны өзүнә табе етди, һакимијјәтдә истәдији адамы – Мәһәммәдгулу ханы әјләшдирди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә Ага Мәһәммәд ханын истәдији һәјата кечмәмишди. Һәтта гардашлары белә ондан еһтијат едир, Мазандаран вә Астрабадда һакимијјәтә гаршы чыхмышды. Бу чәһәтдән Ага Мәһәммәд ханын гардашы Муртузагулу хан даһа фәал иди. Муртузагулу хан һәтта Сәраб ханы Садых хан вә Хој һакими Чәфәргулу ханла иттифаг јарадараг, Ага Мәһәммәд хана гаршы бирләшмишдиләр. Һәмин гүввәләрин мұғавимәтини асанлыгла дәф едә билән Гачар даһа раһат нәфәс алды, 1785-чи илдә дөвләтин мәркәзини Тегһрана көчүрдү.

Бундан сонра Ага Мәһәммәд хан вахты илә Сәфәвиләр дөвләтинә табе олан бүтүн әјаләтләри вә һәмсәрһәд өлкәләри силаһ күчүнә табе етмәк гәрарына кәлди. Бурада белә бир чәһәтә хүсуси илә дигтәт вермәк лазымдыр ки, Азәрбајчан ханлыглары сырасында олан бә'зи ханлар күчлү олдугундан Ага Мәһәммәд ханын һәдәләринә әһәмијјәт вермирди. Белә ханлардан Губалы Фәтәли ханын бөјүк нүфузу вар иди. Һабелә бөјүк дипломатик сәриштәлији она һадисәләр сырасында дүзкүн нәтичәләр чыхармага имкан јарадырды. Фәтәли хан билирди ки, Ага Мәһәммәд хан гаршысына гојдугу јолдан чәкилән дејилдир. О да тәдбирләрә әл атараг Ага Мәһәммәд хана гаршы гүввәләрлә иттифаг јаратды. Хүсусән бу сәһәдә II Иракли илә әлагәләри өн

планда сахлады. Бурада бир мөгамы јадда сахламаг лазымдыр ки, Фәтәли ханын белә һәрәкәт етмәсинин сәбәби ондан ибарәт олмушдур ки, бу јолла Русијаја мејлини бир даһа артыра билмишди. Һәммин арзу илә Губалы Фәтәли ханла Картли-Кахетија чарлары арасында достлуг әлагәләри јаранды. Вәзијјәтә там ајдынлыг кәтирмәк мөгсәди илә 1789-чу илин јанварында Фәтәли ханла II Ираклинин көрүшү олду. Көрүшдә Чәнуби Азәрбајчанда биркә һәрәкәт планы һазырланды вә нүфуз даирәләри бөлүшдүрүлдү. Лакин Фәтәли ханын гәфил өлүмү (1789) бу планлары позду.

Беләликлә, Ага Мәһәммәд хан үчүн имканлар артды. Јенидән Урмијаја һүчум етди. Бундан хәбәр тутан Урмија ханы Мәһәммәдгулу хан Урмијаны тәрк етмиш, Уши галасында кизләнмишди. Мәһәммәдгулу ханын кетмәсиндән хәбәр тутан Ага Мәһәммәд хан ону әһф едәчәјини билдирди. Мәһәммәдгулу хан Урмијаја гајытды, Ага Мәһәммәд хан вә'динә әмәл етди. 1791-чи илдә Тәбризә һәрби јүрүш едән Ага Мәһәммәд хан II Ираклијә һәдәләјичи фәрманла мұрачиәт етмишди. Хәј ханлығыны да асанлыгла өзүнә табе едиб. Чәнуби Азәрбајчанда истәдијини һәјата кечирән Ага Мәһәммәд хан, Шимали Азәрбајчана истигамәт көтүрдү. Марағлы чәһәт орасындадыр ки, Ага Мәһәммәдин һүчумундан Авропа дәвләтләри, хусусән Инкилтәрә вә Франса нараһат иди. Иш о јерә чатмышды ки, һәммин дәвләтләр Иранла дипломатик әлагәләр јарадыб, Ага Мәһәммәд ханы Русијаја гаршы галдырмага белә наил олмушдулар. һәрби гүввәсинә инанан Ага Мәһәммәд хан Гачар Шимали Азәрбајчан ханлығларына һүчума башлады.

1795-чи илдә Гачар бир сыра ханлығлары талан едиб Гарабага дахил олду. Шуша галасы 33 күн мұһасирәдә олду. Галаны ишғал едә билмәјән Гачар Тифлисә һүчум етди. Тифлис виран гојулду.

Гачарын Азәрбајчандакы фәалијјәтинә чар Русија-сы биканә дејилди. Бурада мөвгејини артырмаг мөгсәдилә кенерал В. Зубовун баһчылығы алтында 1796-чы илдә гошун көндәрилди. Азәрбајчан ханлығларынын бөјүк бир гисми Зубовун тәһлүкәсиндән гуртармаг үчүн она табе олмага разылыг вермәли олдулар. Лакин император II Јекатеринанын вәфат етмәси вә һакимијјәтә I Павелин кәлмәси, В. Зубовун кери гајытмасына сәбәб олду. Лакин рус һәрби гүввәләри Азәрбајчанда сахланылырды.

Кенерал В. Зубовун кери чағырылмасындан Ага Мәһәммәд шаһ Гачар истифадә едиб икинчи дәфә 1797-чи илдә Гарабага һүчум едир. Шуша галасы тәслим олур. Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын Гарабаг ханлығынын ишғалы хәбәри Азәрбајчан ханлары тәрәфиндән бир мә'налы гаршыланмамышдыр. Гачара мұнасибәтдә мұхтәлиф мөвгәләр јаранмышды. Ән чох һәјәчан кечирән Русијаја мејл едән ханлар олмушдур. Ошлар јәгин етмишләр ки, Гачар ошлара гаршы сәрт чәза мөвгејиндә дајаначагдыр. Бир гисим ханлар исә Русијаја әкс мөвге тутдуғларындан Гачарын јүрүшүндән мәмнуш идиләр. Һәммин ханлар сырасында Бакы, Кәпчә, Губа ханлары (Шејх Әли хан) Гачарын һүзурунда олмуш, она итәәт едәчәкләрини бәјан етмишдиләр. Шамахи ханы Мустафа хан, Шәки ханы Сәлим хан исә гасидләри васитәси илә Ага Мәһәммәд шаһ Гачарла мұтәфиг олачағыны билдирмишдиләр. Лакин Гачарын Шушада галмасы чох чәкмир, бурада суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлүр. 1797-чи ил ијулун 4-дә Ага Мәһәммәд шаһ Гачара гәсди тәшкил едән Ибраһимхәлилин гардашы оғлу Мәһәммәд бәј вә онун тәрәфдарлары јаратмышдылар. Ага Мәһәммәд шаһ Гачара суи-гәсдән сонра она пәнаһ апаран ханлар Бакы, Кәпчә, Ирәван ханлары, һабелә васитәчилик миссијасыны ичра едән Шәки, Шамахи ханлығларынын нұмајәндәләри кор-

пешиман шөһәрләринә җаһытдылар. Иран гошунларында бөјүк ваһимә җаранды вә дәрһал Гарабагдан әл чәкиб, кәлдиҗи јолла да чәнуба чәкилдиләр. Ага Мәһәмәд шаһа едилән гәсд илдирым сүр'әти илә Азәрбајчанын һәр јеринә чатды, һәмин хәбәри Гачара зидд мөвгедә дајанан ханлар севинчләр җаршыладылар. Бөјүк тәһлүкәдән өзләрини хилас етмиш кими һисс етмәјә башладылар. Лакин тәһлүкәләр совушмады. Һакимијјәтә саһиб олан Иран шаһы Фәтәли шаһ әмиси Ага Мәһәмәдин сijasәтини давам етдирдијиндән. Азәрбајчана саһиблик угрунда Русија илә мөвгеләри тогтушурду. Насир Нәчми «Аббас Мирзә» китабында Бақы 1993, сәһифә 4-дә Фәтәли шаһын һакимијјәтә кәлмәси барәдә јазыр: «Ага Мәһәмәд хан Гачар өвладсыз олдугуна көрә гардашы оглуну вәлиәһдлilә сечмин, ону фарса вали көндәрмишди. 1312-чи илдә (1797-чи илдә) Ага Мәһәмәд ханын Шушада өлдүрүлмәси хәбәри Ширазда Баба хана јетишән кими Фәтәли шаһ Шираздан Тһрана кәләрәк өлдүрүлмүш әмисинин јеринә тахт-тача малик олмушдур».

XVIII әсрин сону - XIX әсрин әввәләриндә Азәрбајчан халгынын һәјатында фәлакәтләр башланды. Азәрбајчан торпаглары фатһләрин мүһарибә мејданына чеврилди. Тарихдә Рус-Иран мүһарибәләри кими танынан мүһарибәләр Азәрбајчан торпагында олду, сәрвәтләримиз, мадди-мәдәнијјәт абидәләримиз таланды, күнаһсыз инсанларын - азәрбајчанлыларын җаны ахыдылды. Торпаг саһибләринин аһ-наләсинә әһмијјәт верилмәдән, елә бил ки, «саһибсиз»дир дејә, Азәрбајчана Иран вә Русија саһиб олду. Бәднам Күлүстан (1813-чү ил октябрын 12-дә), Түркмәнчај (1828-чи ил февралын 10-да) мүгавиләләри бағланды. Азәрбајчан торпаглары Иран вә Русија дәвләтләринин амансызлыгы илә һәррача җојулду. Беләликлә, ән бөјүк әдаләтсизлик дәврү башланды.

XVIII әср Азәрбајчан дипломатлары

Чәмијјәтин инкишаф тарихиндә дәвләтләрин харичи сijasәт мәсәләләри, онун мүһүм васитәси олан дипломатија һәр заман хусуси јер тутмушдур. Мүхтәлиф дәвләтләр вә һәтта тајфалар арасында харичи әлагәләрин примитив формалары һәлә гәдим заманларда мөвчүд иди. Лакин бу формалара дипломатијанын өзү кими јох, онун башлангычы, рүшәјми кими бахмағ лазымдыр.

Тарихин бүтүн дәврләриндә дипломатлары бөјүк еһтијатла тәјјин едирдиләр. Бир җајда оларағ, дипломат өз борчуну сәдагәтлә јеринә јетирән, намуслу, бачарыгылы, јахшы јаддаша, көзәл нитгә малик, тәмкинли, савадлы адамлардан ибарәт олуру.

Сәлчуг султанларындан Алп Арслан (1063-1072) вә Мәлик шаһын (1072-1092) вәзири олмуш, көркәмли дәвләт хадими вә дипломат олан Низамүлмүлк јазмышдыр: «Елчилијә о адам јарајар ки,... һафизәли, узағкөрән олсун вә һәр бир елмдән хәбәри олсун, дилли-дилавар олсун, артыг сөз сөјләмәсин, чох сәфәр етмиш, гәдд-гамәтли, јарашыгылы олсун, алим вә җоҗа олса, даһа јахшы олар».¹

Дипломатијада фәаллығ Азәрбајчан тарихи үчүн дә һәминшә сәчијјәви олмушдур. Һәмин фәаллығ өзүнү Лтгојунлу вә Сәфәвиләр дәвләтиндә даһа ајдын бүрүзә вермишдир. Бу дәврүн дипломатијасы барәдә тарих елмләри доктору профессор Ј. Маһмудовун китабы вардыр.

XVIII әсрдә дә дипломатијамыз олмуш, һәмин дипломатијаја башчылығ едән көркәмли сималарымыз јашамышдыр. Һәмин дипломатлар Азәрбајчаны харичи

¹ Низаммүлк. Сәјаһәтнамә. Бақы, 1989, с. 96

тәһлүкәдән гуртармаг үчүн бөјүк ишләр көрмүш, лакин чох тәәссуфләр олсун ки, онлар барәдә азербайчанлыларда аз мәлүмат вардыр. Китабда һәмин дишломатлар барәдә ајры-ајрылыгыда мәлүмат веририк.

Х Х Х

Ага Мирзә Мехди Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын һакимијјети дөврүндә дипломатија илә мәшгул олмушдур. О, Гачарын дәрин һөрмәтини газанмыш, шаһын шәхси мәктубларында да һәмин кејфијјәтләр гејд олунур. Гачарын фәрманларынын һазырланмасына билаваситә о, баһчылыг едирди. Дәфәләрлә Азербайчан ханларына јаздыгы мәктубларында, Гачара табә олмаларыны билдирди.

Ага Мәһәммәд шаһ Гачара һәмин вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә мане олан Русија иди. Русијаны һәмин имканлардан узагландырмаг үчүн бүтүн гүввәсини сәрф едән Гачар дишломатик јоллардан да истифадә етминди. О, 1796-чы илдә Мирзә Мехди хан баһда олмагла дишломатик нүмајәндәсини Русија илә данышылар апармаг үчүн сәфәрбәр едир. Данышыларда Муртузагулу ханын (Гачарын гардашы) һәнтәрхандан Ирана гајтарылмасы да дајанырды. Муртузагулу хан Талыша Гачар тәрәфиндән кондәрилән һәрби һиссәнин баһчысы иди. Лакин о, Талында вурушмур, Русија һимајәсинә кечминди.

Бүтүн бу кими мәсәләләрә ајдынлыг кәтирмәк миссијасы Ага Мирзә Мехди хана тапшырылмышды. С. Петербургда оларкән данышылар баһланмышды. Гачарын мөвгеји барәдә императора чатдырылмышды. Данышыларда Күрчүстан һаггында Русија иддиасындан әл чәкмәли, һабелә Азербайчан һаггында да белә фикирләр сөјләнилминди. Данышыларда белә бир мәгам гејд олунур ки, әкәр Русија Иранын шәртләринә

әмәл етсә, Иран тәрәфи бир нечә јерләрдә рус консулханаларынын ачылмасы, тачирләрин Иранда сәрбәстлијини тәмин олунмасы вә ән нәһәјәт, тачирләрин малларынын сахланылмасы үчүн анбарларын тикилмәсинә зәманәт верир. Әлбәттә ки, Иранын тәләби С. Петербургда мүсбәт гаршыланмамынды.

Мирзә Мехди Ирана гајытдыгдан сонра да дишломатија саһәсиндә фәалијјәтини давам етдирминдир.

Х Х Х

Ага Мир Сејид Һәсән Иран шаһы Фәтәли ханын (Баба хан) сарајында харичи мәсәләләрә баһчылыг едирди. Бөјүк һөрмәтә малик олан Ага Мир Сејид Һәсән бир нечә икәрг дишләри илә јанашы, рус дилиндән дә баһы чыхырды. Баба хан дәфәләрлә ону дишломатик ишләрдә сынамышды. Бундан баһга шаһын фәрманларынын һазырланмасы она һәвалә едилминди.

Баба хан Ага Мир Сејид Һәсәнин сәрингәсинә бәләд олдугундан даһа чәтин дишломатик миссијанын ичрасыны она тапшырмышды. Һәмин миссијаны о, Русијада ичра етмәли иди. Азербайчан барәдә һәм Иранын, һәм дә Русијанын марагы даһа чох иди. Мараглар һәминә тогтунурду. Белә чәтин мәсәләләринин һәлһи Ага Мир Сејид Һәсәнә һәвалә едилминди. 1779-чу илин нојабрында Ага Мир Сејид Һәсән Сара адасында ловбәр салан һәрб кәмиси илә Дәрбәндә кәлир. Дәрбәндә оларкән Иран шаһынын мәгсәдини бурадакы рус нүмајәндәләринә билдирир. Бир мүддәт онун С. Петербурга кетмәсинә имкан јарадылмыр. Бурада 1798-чи илин апрелинә кими данышылар апарыр. Нәһәјәт, онун С. Петербурга кетмәсинә разылыг әлдә едилир. Петербургда оларкән чары инандырмага чәһд едир ки, Азербайчанла бағлы мәнәфеләрдә үмумилик чохдур. Ваһид бир јола кәлмәк лазымдыр. Ага Мир Сејид

Һәсән һәммин јолун планыны чара тәгдим едир. Бурада Азәрбајчанын ики дәвләт арасында бөлкүсү мәсәләсинә дә фикир верилмишди. Көрүндүјү кими, диплома-тија маһијәтинә көрә мәкрли иди. 1798-чи илин август ајына кими данышыглар давам етмишди. Лакин һәммин данышыглар сон нәтичәдә өз јерини тапа билмәди.

Х Х Х

Гарабаг һәмминә харичиләрин ишкәнчәләринә, тал-ланларына раст кәлмиш, ганлы дөјүшләрин чанлы ша-һиди олмушдур. XVIII әсрин икинчи јарысында ханлыг һакимијјәти дөврүндә дә сакитлик көрмәјән дијарын гәдирбиләнләри мүхтәлиф васитәләрдән, һабелә дипло-матик јоллардан истифадә етмиш. Гарабагда һаһаг инсан ганларынын ахыдылмасына сон гојмаг үчүн чарә ахтармышлар. Чох тәәссүфләр олсун ки, һәммин васи-тәләрдән мүсбәт нәтичә һасил олмамышдыр.

Бир гәјда олараг дипломатик мүнәсибәтләрин һәлли даһа чох Гарабаг ханынын өвладларына ташлы-рылырды. Бу сәһәдә Ибраһимхәлил ханын оғлу Әбүлфәт ханын ролу диггәти чәлб едир. Әбүлфәт хан фарс, әрәб вә рус дилиндә тәһсилә малик иди. Дикәр тәрәфдән дә атасы Ибраһимхәлил хан өвладлары сы-расында она даһа чох диггәт верирди. Белә ки, Гарабаг ханлығы илә һәр һансы көрүшә кәләнләрлә сөһбәтдә Әбүлфәт хан да иштирак етмиш, һәммин көрүшләрләки сөһбәтләрдән дүзкүн нәтичә чыхармаг вәрдишини әлдә едә билмишди.

Сәнәдләрдә гејд олунур ки, Әбүлфәт хан аз бир вахт әрзиндә өзүнүн исте'дады, фәрасәти илә ханлыг мөканында бөјүк һөрмәтә саһиб олур. Һәр һансы дәвләтлә данышыгда кимин даһа үстүн мөвгеји мәсәләси ортаја чыхдыгда он сырада Әбүлфәт ханын ады чәкилирди. Мирзә Адыкөзәл бәј «Гарабагнамә»дә

јазыр ки, «Әбүлфәт ханын ады, һәтта Иран шаһынын сарајында да чәкилирди».

1796-чы илә кенерал В. Зубов бөјүк гонушла Азәрбајчан торпагына дахил олду. Гарабаг торпагында да рус гошунларынын тәһлүкәси јаранмышды. Һәммин тәһлүкәдән гуртармаг үчүн Гарабаг ханы Ибраһимхәлил хан тәдбирләрә әл атды. Белә гәрар гәбул едилди ки, бөјүк һәрби гүввәјә малик В. Зубовла вурунмаг олмаз, һабелә буна имкан да јохдур. Нәһајәт, белә бир гәрар гәбул олунду. В. Зубовун һүзуруна данышыглара дипломатик мәһарәтә мәхсус Әбүлфәт хан көндәрилсин. Кенерал В. Зубовун Азәрбајчана кәлиши бәлли иди. Гарабаг ханынын нүмајәндә һеј'әти баһидә Әбүлфәт хан олмагла кенералын дүшәркәсиндә олмун, ханын һәдијјәләрини вә Гарабаг атларыны она тәгдим етмишдир. В. Зубова Ибраһимхәлил ханын Русијаја сәлагәтли олачагы мәктубу тәгдим едилир. Һәммин мәктубдан хошһал олан кенерал Әбүлфәт ханла данышыга баһламышды. Беләликлә дә, Гарабага кенералын һүчумунун гаршысы алынмышды. Мирзә Јусиф Гарабаги «Тарихи-Сәфа» әсәриндә һәммин һадисәни белә характеризә едир: «Ибраһим хан өз оғлу Әбүлфәт ханы ә'лаһәзрәт император Јекатеринаја јаздыгы мәк-тубла бирликдә, гијмәтли бәхшиш, һәдијјә вә чинс атларла сәрдарын (В. Зубовун) јанына көндәрди». Даһа сонра мүәллиф јазыр: «Әбүлфәт хана лајигли һөрмәт, еһтирам көстәрилди. Ибраһим ханын дипломатик һејәти Дәрбәнд вә Гызлар јолу илә... император сарајына көндәрилди. Император Ибраһим хана һөр-мәтини билдирәрәк, она чохла һәдијјә, ејни заманда һәмсөһбәти Молла Пәнаһа да гаш-дашла бәзәдилмиш бир әса көндәрди.

Әбүлфәт ханын, беләликлә дә, дипломатик мәһарәти бир даһа артды. О, Гарабаг ханлығынын бир сыра дәвләтләрлә сазишләринин бағланымасында иш-

тирак етди. Әбүлфәт ага көмрүклә бағлы сазишләрин имзаланмасында даһа чох фәаллыг көстәрмишди. О, бу ишлә бағлы Һәштәрхан вә Москвада олмуш, дипломат кими хидмәт көстәрмишди. Фәтәли хан (Баба хан) да Әбүлфәт ханын Иранда олдуғу заман дипломатиясындан бәһрәләнмишди. Әбүлфәт хан бир мүддәт Иранда олдуғдан сонра Гарабаға гајыдыб, ханлыгын сijasи мәсәләләринин һәллиндә иштирак етмишдир. Шуна шәһәриндә вәфат етмишдир.

Х Х Х

Шимал-шәрги Азәрбајчан дәвләтинин јарадычысы Губалы Фәтәли хан Иранла да әләгәләрин јарадылмасына сәј едирди. Һәмин әләгәләрин јарадылмасында Әфрасијаб бәјин дә ролу олмушдур. Әфрасијаб бәј Губада анадан олуб, кичик јашларыннан молла мәктәбиндә тәһсил алдыгы заман фарс вә әрәб дилләрини мүкәммәл өјрәнмишди. О, Фәтәли ханла ана тәрәфдән го-һум иди. Һәмин гоһумлуғ мүнәсибәтләри она бөјүк имканлар јарада билмин, ханын сарајында, дәфтәрхана ишләринә балычылыг едирди. О, Фәтәли ханын форманларынын һазырланмасында он чәркәлә дајанырды.

Әфрасијабын инкүзарлыгы, сјни заманда хәттатчылыг мәһарәти, јәни көзәл хәтгә малик олмасы һәминә Фәтәли ханын диггәтини чәлб едирди. Оун һазырчаваблыгы да он шәндә иди. Мәһз бу кејфијәтләринә көрә Фәтәли хан бу вә ја дикјор өлкәләрлә Губа ханлыгы арасында мүнәсибәтләрин јарадылмасыны она һәвалә едирди. Әфрасијаб да һәмин мүнәсибәтләрин тәнзимләnmәсини өзүнәмәхсус мәһарәтлә ичра етмишди.

Өн чох Иранла мүнәсибәтләрин гајдаја дүшмәсини Фәтәли хан Әфрасијаба тапшырырды. Иранда һакимијәти әлә алан Кәрим хан Зәнд даһа күчлү көрүнүрдү. Елә бир вәзијәт јаранмышды ки, Зәнд Азәр-

бајчанын бир сыра ханлыгларына һүчумлар етмиш, һәмин ханлыглары өзүндән асылы вәзијәтдә сахламышды. Һәмин тәһлүкәни Фәтәли хан һисс етдијиндән Кәрим ханла сазишләрин бағланмасыны даһа вачиб сәјмишдыр. Һәмин мүнәсибәтләрин јарадылмасыны исә Әфрасијаб бәјә һәвалә етмишди.

Әфрасијаб бәј һәмин мәсәләләри гајдаја салмағ үчүн 1775-чи илдә Ирана кедиб Кәрим ханын һүзурунда олур. О, Губалы Фәтәли ханын Кәрим хан Зәндә дәстлуг мүнәсибәтләринин јарадылмасы барәдә фикрини билдирдикдә Кәрим хан Зәнд бөјүк мәмнунијәтлә разылыгыны билдирмин, Губа ханлыгы илә илк нијјәт сазиши бағлајыр.

Әфрасијаб бәјин Кәрим хан Зәндә бағладыгы нијјәт сазишиндән Фәтәли хан разы олдуғуну бир даһа исрар едир.

Әфрасијаб бәј икинчи дәфә 1778-чи илдә Ирана кетмин, Кәрим хан Зәндә игтисади мүнәсибәтләрин јарадылмасына наил олур. Беләликлә дә, һәр ики тәрәфдән тачирләрин сәрбәст фәалијјәтинә имканлар јараныр.

Архивдә мұһафизә олунан сәнәдләрин бириндә белә бир гејд вардыр. Кәрим хан Зәнд Русија илә әләгә јаратмағ фикринә дүшүр. Бу ишдә васитәчилији Губалы Фәтәли хана һәвалә едир. Фәтәли хан да өз нөвбәсиндә һәмин мүнәсибәтләрин јарадылмасы миссиясыны Әфрасијаб бәјә тапшырыр. Бу барәдә Москвада Русијанын Харичи Сijasәт Архивиндә мұһафизә олунан сәнәдләрин бириндә охујуруг ки, Губалы Фәтәли хан II Јекатеринаја јазыр: «Кәрим хан Зәнд нүмајәндәсини көндәрәрәк Русија илә дипломатик әләгәләрин јарадылмасыны арзулајыр. Һәмин мәсәләләрлә Әфрасијаб бәј мәшгулдур». Губалы Фәтәли хан императора јаздыгы мәктубда бир даһа империјаја сәдагәтини билдирмиш олур.

Әфрасијаб бәјин Русија вә диқәр өлкәләрлә көмрүк мүнәсибәтләринин ахарына дүшмәсиндә дә ролу олмушдур. Иран вә Русија илә һәмин мүнәсибәтләрин јарадылмасына наил олмушдур. Әфрасијаб бәј өмрүнүн сонуна кими Губа ханлығында дипломат кими фәалијјәт көстәрмишдир.

Х Х Х

Талыш ханы Мир Мустафа хан дипломатик әләгәләрә хүсуси диггәт верирди. Һәмин әләгәләрин јарадылмасында ханын әмиси оғлу Заман бәјин хүсуси јери вардыр. О, сарајда јашамын, бурада тәһсил алмышды. Чевиклији вә һазырчаваблыгы илә аз бир вахт әрзиндә диггәти чәлб етмишди. Иш о јердә иди ки, Мир Мустафа хан Ләнкәрана кәлән дипломатларла данышыгда Заман бәјин дә иштиракыны тә'мин едирди.

Беләликлә, Заман бәј көрдүкләри вә ешитдикләриндән даһа да мәтинләшир, дүңјакөрүшү артырды. Бу кими кәјфијјәтләринә көрәдир ки, хан ону дипломатија сәһәсиндә сынагдан кечирмәк гәрарына кәлир. Заман бәјин башчылығы илә дипломатик һејәти С. Петербурга көндәрир. Һәмин сәфәр 1795-чи ил март ајынын 18-дә башланыр. Бир мәгама диггәт вермәк лазымдыр ки, бир гәјда олараг сәфәрләр дәниз јолу илә олурду. Бу дөфә ән'әнәләр позулур. Талыш ханынын нүмајәндә һејәти гуру јолла – Дәрбәнд-Гызлар јолу илә С. Петербурга кетмәји гәрара алыр. Һејәтин тәркиби 4 нәфәрлән ибарәт иди. Һејәт Дәрбәндә дахил олан кими Губа ханы ејни заманда Дәрбәнд һакими олан Шејх Әли ханын мугавимәтинә раст кәлир. Онларын Петербурга кетмәсинә манечилик јарадыр.

Заман бәјин тә'кидинә Шејх Әли хан әһәмијјәт вермир. Бир аја кими Дәрбәнддә галасы олур. Бу барәдә һәрби-тарихчи П. Г. Бутков јазыр ки, «Заман бәј

Шејх Әли ханын мугавимәтини көрүр, лакин о, мұхтәлиф јолларла дипломатик маневрләрдән истифадә едир, Гафгазда фәалијјәт көстәрән кенераллара мә'луматы чатдырыр». Бүтүн бунлар онун мәгсәдинин һәјата кечирилмәсинә имкан јарадыр. Лакин Заман бәјин гәфләтән хәстәләnmәси, онун сәфәринин давам етдирилмәсинин гаршысыны алыр, о, кери дөнмәјә мәчбур олур. Бурада бир факты гејд етмәк лазымдыр ки, артыг императорун сәфәр барәдә хәбәри вар иди. Чар I Павел бу барәдә Мир Мустафа хана көндәрдији мәктубунда вәзијјәти гејд едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Гафгаз гонгушлары Али Бәш Команданы Сисиановун ишгалчы јүрүшүндән бүтүн ханлар тәнкә кәлдији кими, Талышда да һәмин таунун башланмасына нәраит јаранмышды. Хан бураја Заман бәји данышыглар апармаг үчүн көндәрир. Данышыгларда чәшад Сисиановун гәзәбинин аз да олса, гаршысы алынмышды. Лакин Сисиановун Кәпчәдә торәтдији гапшлар Чавад ханы, оғлу Һүсәјингулу ханы гәтлә јетирмишди. Чавад ханын бир оғлу Уғурлу Ага мұһасирәдән гача билмишди. Бу чанини даһа да гәзәбләндимишди. Сисианова чатап мә'лумата көрә Уғурлу Ага Талыш ханынында кизләшир. Бундан гәзәбләнәп чәшад Мир Мустафа хана һәдәләјичи мәктублар көндәрир. Һәтта ханлығы күлә дөндәрәчәјини билдирир. Әсиндә исә Уғурлу Ага Талышда олмашынды. Белә олдугда Мир Мустафа хан ишә ајдышыг кәтирмәк мәгсәди илә бир даһа Заман бәји кенерал Сисиановун гәраркаһына көндәрмәли олур. Беләликлә, Сисиановда јәгинлик јарада билир. Заман бәј дипломатик әләгәләрини өмрүнүн сонуна кими давам етдирмиш, бөјүк һөрмәтә малик олмушдур. 1813-чү илдә Ләнкәранда вәфат етмишдир.

Х Х Х

Кербәләји Әсәдулла бәј Ләнкәранда варлы бәј аиләсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмыш, фарс, әрәб дилләрини мүкәммәл билмәклә јанашы, рус дилини дә сәрбәст өјрәнмишдир. Онун ады Ләнкәранда һөрмәтлә чәкилирди. Дикәр тәрәфдән дә ханлыг сүләләсинә гоһумлугу чатырды. Белә олдугда, Талыш ханы Мир Мустафа хан ону сарајына дә'вәт етмиш, хан фәрманларынын һазырланмасында истифадә етмишдир. Аз бир вахтда сарајда гәбулларда белә иштирак едир. Бир чох һалларда чәтин мәсәләләрин һәллиндә өз мәсләһәтләрини дә верирди. Бүтүн бунлар Мир Мустафа ханда она гаршы бөјүк инам јарадыр. Дипломатик мәсәләләрин һәллини она тапшырыр.

Талыш ханлыгы Иран тәрәфдән әзаблар корүрдү. Бурадан вахтаншыры һүчумлар олу, инсанларын сәрбәст һәјатыны позурду. Чарәсизликдән Мир Мустафа хан Русија илә дипломатик әлағәләринә дигтәт вермәјә башлады. Һәмин дипломатик әлағәләринин јарадылмасы үчүн Петербурга Кербәләји Әсәдулла бәјин көндәрилмәсини вачиб билди.

Кербәләји Әсәдулла Русија һәјаты илә таныш иди. Дәфәләрлә Русијанын бу вә ја дикәр шәһәрләриндә тичарәтдә олмуш, даһа да камишләшмишди. Кербәләји Әсәдулла бәј һаггында сәнәдләр Москвадакы Харичи Сijasәт Архивиндә мұһафизә олунмушдур. Һәмин сәнәдләри илк дәфә јазынын мүәллифи үзә чыхармыш, һәтта Ләнкәран гәзетинин сәһифәләриндә бу барәдә мәлумат вермишдир. Сәнәдләрдә көстәрилир ки, Әсәдулла бәј 1795-чи илдә Петербурга, императорла сазыш багламаг үчүн сәфәр етмишдир. Нүмајәндә һејәтинин тәркибиндә дикәр шәхсләрин олмасы да гејд олунур. Лакин нүмајәндә һејәтинин башчысы Әсәдулла бәј иди.

Белә бир гәјда вар иди, императорун һүзуруна кедәси олан нүмајәндәләр илк дәфә Һәштәрхана кәлир, бурада тә'лим кечдикдән сонра, онлара Петербурга кетмәләри барәдә разылыг верилирди. Әсәдулла бәјин башчылыг етдији һејәт Һәштәрхана кәлир, бурада кенерал-губернатор Гудович тәрәфиндән гәбул едилир. Әсәдулла бәј Талыш ханы Мир Мустафа ханын Русија һимајәсиндә олмаг һаггында мәктубуну губернатора тәгдим едир. Губернатор һәмин арзуну чох бәјәнир, Петербурга кетмәләринә разылыг верир. О, Әсәдулла бәјин башчылыг етдији нүмајәндә һејәтинин Петербурга јола дүшмәси илә әлағәдар олараг хүсуси мәктубда рус императоруна јазыр: «Талыш мүстәгил ханлыгдыр. Дәрбәнд ханлыгындан асылы дејилдир (Дәрбәнд ханлыгы дедиклә, Губалы Фәтәли хан нәзәрдә тутулур). Онун Русија һимајәсиндә олмаг арзусу һаглыдыр». Һабелә нүмајәндә һејәтинин башчысы Кербәләји Әсәдулла бәјин Русија мәдәнијәтинә бәләд олмасы һаггында хүсуси јазы да дигтәти чәлб едир. Кербәләји Әсәдулла бәј 1796-чы ил март ајынын 12-дә Петербурга чатмыш, II Јекатеринанын гәбулунда олмушдур. О, Мир Мустафанын императричаја јаздыгы мәктубуну тәгдим етмишдир. Мәктубда дејилир: «Хејли вахтдыр ки, мән Русијанын һимајәсиндә олмаг арзусундајам. Бу һимајәјә садиг олмага анд ичирәм».

Кербәләји Әсәдулла бәјин хүсуси сәји нәтичәсиндә, императрича Талышы Русија һимајәсинә алмаг үчүн разылыгыны билдирмишдир. Бу мәгсәдлә Ләнкәрана дәниз дәстәси вә силаһ көндәрмишди. Белә јахынлыгы нәзәрә алан императрича Мир Мустафа хана кенерал рүтбәси вермишди. II Јекатерина шәхсән Мир Мустафа хана һәдијәләр дә көндәрмишдир. Талышда илк дәфә кенерал-мајор пагонуну кәздирән Мир Мустафа хан олмушдур.

Кәрбәләји Әсәдулла бәјин нүмәјәндә һеј'әтинин Петербурга кедиб гајытмасы 6 аја баша чатмышдыр. Бир чәһәти хүсуси илә гејд етмәк лазымдыр ки, һеј'әтин бүтүн хәрчи империја тәрәфиндән өдәнилмишдир. Кәрбәләји Әсәдулла бәјин башчылыг етдији нүмәјәндә һеј'әтинин сәји вилајәтин сонракы тәләјиндә өзүнә-мәхсус јер тутмушдур.

Х Х Х

XVIII әсрин икинчи јарасында Губа ханлыгы Азәрбајчан ханлыглары сырасында даһа чох танынды. Хүсусән Фәтәли ханын һакимијјәти дөврүндә ханлыг даһа да гүввәтләнмиши. Фәтәли хан Дәрбәнди дә Губа ханлыгына бирләшдирдикдән сонра, ханлыг Губа-Дәрбәнд ханлыгы адыландырылды. Гыса вахт әрзиндә әразиси кенишләнди. Шимал-шәрги Азәрбајчан дәвләти кими формалашды.

Губа-Дәрбәнд ханлыгы илә бир сыра ханлар һесабаһамага баһлашылар. Бураја нүмәјәндәләр көндөр-мәклә һәмин ханлыгла бирликдә фәалијјәт көстәрмәји ирар етмишләр. Бунунла јанашы, Шимал-шәрги Азәрбајчаны тәмсил едән Губа-Дәрбәнд ханлыгына гаршы ханларын бир гиәми, һабелә Дағыстанын ири феодал һакимләри бүтүн васитәләрлә, нәјин баһасына олурса-олсун мане олмаг үчүн гүввәләрини сәфәрбәр етмиш, Гавдушан вурушунда Фәтәли ханы мәғлуб едә билмишләр. Лакин ирадәли хан һәмин мәғлубијјәтдән сынмамыш, даһа да чәсарәтлә һәрәкәт етмәји башламышдыр.

Фәтәли хан һакимијјәтини горујуб сахламаг үчүн даһа күчлү мүттәфиг тапды. һәмин мүттәфиг дәвләт Русија иди. Мәһз буна көрә дә Русија илә дипломатик әлағәләрә үстүнлүк верди. һәмин дипломатик әлағәлә-

рин јарадылмасында Мәһәммәд бәј Әлибәјовун бөјүк ролу олмушдур.

Мәһәммәд бәј Әлибәјов Губада варлы аиләдә анадан олмушдур. һәмин нәслин бөјүк торпаг саһәләри, һабелә тичарәт әлағәләриндә дә мөвгәји вар иди. Мәһәммәд бәј илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмыш, өзүнүн фитри габилијјәтинә көрә фарс, әрәб дилләрини һәлә молла мәктәбиндә охудугу заман өјрәнмишдир. Атасынын Русија илә тичарәт әлағәләриндә иштирак етмишдир. Ајларла, һәтта бир нечә ил Русијада олмуш, беләликлә дә, рус дилини дә өјрәнмишдир. Мәһәммәд бәј Губада мирзәлик едирди. Онун мирзәлији аз бир вахт әрзиндә һәр јердә сәсләнмәји баһлајыр. Губалы Фәтәли хан ону сараја дә'вәт едир. Онун һәлдиндән артыг габилијјәтинә мәфтүн олур. Фәтәли ханда јәғишлик һасил оландан сонра сараја бир сыра дипломатик мәсәләләрин һәллини Мәһәммәд бәјә етибар едир.

Бир сыра дипломатик мәсәләләрин һәлли илә бағлы нүмәјәндә һеј'әтинин башчысы кими Иран вә Тифлисдә олур.

Мәһәммәд бәјин дипломатик мәнәрәти 1775-чи илдә Петербурга келәркән II Јекатерина илә данышында өзүнү даһа ајдын көстәрир. Онун Губа ханлыгынын Русија илә достлуг әлағәләринин јарадылмасында, сараја II Јекатерина илә сөһбәтиндә јадла галам хидмәтләри олмушдур. Беләликлә дә, онун сәји нәтичәсиндә Губа ханлыгы илә Русија дәвләти арасында гаршылыгылы мүнәсибәтләрин јарадылмасы барәдә хүсуси сәзиш бағланылып. һәмин сәзишин бағланылмасында Мәһәммәд бәјин имзасы вардыр. һәмин сәнәд Москвада - Русија Харичи Сиясәт Архивиндә муһафизә олунур.

Мәһәммәд бәј дипломат кими фәалијјәтинин сон илләрини Бакы ханлыгында кечирмиш, бурада да бөјүк

ишләрин һәллиндә из гојмушдур. О, Бакы ханлығында фәалијәт көстәрдији вахтларда бөјүк һөрмәтә малик олур. Мәһәммәд бәј Бакыда вәфат етмиш, Бибиһејбәтдә торпага тапшырылмышдыр.

Х Х Х

Азәрбајҗан ханлыглары сырасында ән чох тәһлүкә көрәни Гарабаг ханлығы иди. Дәфәләрлә Гарабаг ханлығы Иран шаһынын һәдә-горхусунун шаһиди олмушдур. Чарәсиз галан Ибраһимхәлил хан Русијаја мејл етмәјә башламышды. Гачарын тәһлүкәси даһа ағыр иди. Бирдәфәлик тәһлүкәдән горунмаг үчүн әслиндә бөјүк тәһлүкә олан Русијаја истигамәт алды. Русија илә дипломатик мүнәсибәтләрә јер ајырды.

1797-чи ил мај ајынын 2-дә Мәһәммәдгулу бәј башда олмагла нүмајәндә һеј'әтини Петербурга көндәрди. Мәһәммәдгулу бәј хан сарајында танышан шәхсләрдән олуб дипломатик маневрләрдән баш чыхарырды. О, Дагыстан јолу илә Гызлардан Петербурга кетмишди. Ону Петербург сәфәриндә рус һәрбчиләри мүшаһидә етмишди. С. Петербурга кәләркән Мәһәммәдгулу бәјин илк көрүшү империја дәфтәрханасына башчылыг едән Безбородко илә олмушдур. Безбородко Гарабаг ханы Ибраһимхәлил ханын Русија һимајәсиндә олмаг арзусуну ифадә едән мәктубла императору таныш етдикдән сонра, Мәһәммәдгулу бәј башда олмагла нүмајәндә һеј'әтини чар гәбул едир. Мәһәммәдгулу бәј данышыглар заманы чары Иран шаһынын Гарабаг ханлығы һаггында иддиалары илә таныш едир. Данышыгларда Гарабаг ханынын Иранын бүтүн тәләбләрини рәдд етмәси, Русијаја исә әбәди сәдагәти ифадә олунурду.

Беләликлә дә, данышыглар башланыр. Данышыгларда сијаси вә игтисади мәсәләләрә даһа чох

јер верилир. Императорун сәрәнчамына көрә Гарабаг ханлығыны Иранын тәһлүкәсиндән гуртармаг үчүн һәрби гүввә көндәрәчәји билдирилмишди. Белә бир шәрт дә изаһ олунду ки, Гарабага көндәрилән һәрби һиссәнин бүтүн тәминаты ханын һесабына олмалыдыр. Һабелә рус тачирләри ханлыгда сәрбәст олмалыдырлар вә с. Әлбәттә, тәләбләр чох ағыр иди. Башга чарәси галмајан Мәһәммәдгулу бәј шәртләрә әмәл едәчәји барәдә сәнәдләрә имзасыны гојмушдур. Бир гајда олараг нүмајәндә һеј'әти кери гајыдаркән бүтүн хәрчләри империја өһдәсинә көтүрүрдү. Мәһәммәдгулу бәјә дә һәмин шәртләр шамил едилмишди. Беләликлә дә, дипломатик нүмајәндәлик данышыгларда бир сыра мәсәләләрә ајдынлыг кәтирдисә дә, маһијәт е'тибары илә Гарабагын кәләчәк тәләјиндә гаранлыг сәһифәләр јаратды. Белә дә олду Гарабага сохулан гүввәләр ханлыг һакимијјәтинә сон гојдулар.

Х Х Х

Шимал-шәрги Азәрбајҗан дәвләтинин јарадычысы, көркәмли сијаси хадим Фәтәли хан тәчрүбәсиндән билирди ки, бөјүк дәвләтләрин һеч олмаса бириси илә сијаси әлагә јаратмадан Шимал-шәрги Азәрбајҗан дәвләтини сахламаг гејри мүмкүндүр. О, һәмин әлагәни Русија илә јаратмаг нијјәтиндә иди. Дәфәләрлә Русијаја дипломатик нүмајәндәсини көндәрмишди. Нүмајәндәләрдән бири дә Мирзә бәј Бајат олмушду.

Мирзә бәј дипломатијадан баш чыхаран шәхсләрдән иди. Фәтәли ханын е'тимадыны газанмышды. Һәтта Дәрбәнддә јаранан чәтинликлә бағлы ораја көндәрилмиш. Дәрбәндин мүдафиәчиси Губалы Фәтәли ханын арвады Тути-Бикәјә јахындан көмәклик көстәрмишди. Дәрбәнддә оларкән буранын тәһлүкәсиз-

лијини тә'мин етмәк мәгсәди илә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишди.

1775-чи илдә Фәтәли ханын сәрәнчамы илә Мирзә бәј Русија чары илә дипломатик әлагәләрин јарадылмасы мәгсәди илә С. Петербургда олмуш, императорла шәхсән көрүшмүш, Губа ханынын Русијаја садиглијини бир даһа нүмајин етдирмишдир. Бурада оларкән Фәтәли ханын императора мәктубуну тәгдим етмишдир. Мирзә бәј даһа чох ханлыга Дағыстан һакимләри тәрәфиндән тәһлүкәнин олмасы барәдә мә'лумат вермишдир. Бурада бир сыра мүгавиләләр имзаланмыш, Русија тәрәфи Дағыстандан Губа ханлыгына ола биләчәк тәһлүкәнин арадан галдырылмасына зәманәт вермишдир. Мирзә бәј, ејни заманда, сәфир кими Петербургда галмышдыр. Петербургда оларкән Губа ханлыгынын бүтүн саһәләрдә мәнәфејини горумуш, һәр һансы тәһлүкәјә гаршы, Русијанын гүввәсиндән истифадә етмишдир. Фәтәли ханын вәфатындан сонра (22 март 1789-чу илдә 53 јашында) сәфирлијин имкашлары азалыр, Мирзә бәј Дәрбәндә кәлир, өмрүнүн соңуна кими бурада јашајыр.

Х Х Х

Шимал-шәрғи Азәрбајчан дәвләтинин мүстәғиллијини даһа да мәһкәмләндирмәк үчүн Губа-Дәрбәнд һакими Фәтәли хан јени јоллар, васитәләр ахтарырды. Русија илә әлагәләрә даһа чох дигтәт верилирди. Ханын башга чарәси јох иди. Русија илә дипломатик әлагәләрин јарадылмасында Мирзә Кәрбәләји бәјин дә хидмәти олмушдур. О, Губалы Фәтәли ханын сарајында јашајырды. Ханын е'тибар етдији шәхсләрдән иди.

Мирзә Кәрбәләји бәј дәфәләрлә Азәрбајчан ханлығлары илә дипломатик әлагәләрин јарадылмасында иштирак етмишдир. Һәмин әлагәләрин мүсбәт

нәтичәләри дә олмушдур. Фәтәли хан үчүн тәһлүкәли јер Дәрбәнд иди. Дәрбәндиң мүдафиәси Тути-Бикәдә олмасына бахмајарағ, һәмишә бураја Дағыстанын бир сыра һакимләри һәмләләр едирди. Хүсусән Гајтағ Үсмиси Әмир Һәмзәнин тәһлүкәси даһа чох көзләнилирди. Белә олдугда, Фәтәли хан Мирзә Кәрбәләји бәјин Дәрбәнддә олмасыны вачиб сајыр. О, Дәрбәнддә Тути-Бикәнин бүтүн дахили вә харичи мәсәләләринин һәллиндә иштирак едир. Дағыстанын бир сыра феодаллары илә достлуғ мүнасибәтләри јарадыр. Бурадан да, Русија илә әлагәләри гајдасына гојурду. Онуң һәрәкәтләриндән там разы галаң Фәтәли хан Мирзә Кәрбәләји бәји 1787-чи илдә С. Петербурга кәндәрир.

Мирзә Кәрбәләји бәј бурада император тәрәфиндән гәбул едилир. Фәтәли ханын императора мәктубуну тәгдим етмәклә јананы, мөвчуд чәтишликләрдән, Фәтәли ханын Русијаја олан бөјүк мејли барәдә императора мә'лумат верир. Онуң дипломатик мәһарәти данышығларда бир даһа өзүнү там ајдышығы илә көстәрмишдир. Петербургда иғтисади вә сијаси мәсәләләр барәдә мүгавиләләрин имзаланмасына наил олур. Данышығларда дигтәт мәркәзиндә дајанан әң мүһүм мәсәлә олан Русија илә Губа ханлығы арасындакы тичарәтдә јаранан бир сыра гүсурлара да дигтәт верилмишди. Белә ки, рус тачирләри ханлығ әразисиндә көмрүклән јайынырдылар. Һәмин мәсәләләр дә бирдәфәлик гајдасына гојулмушду. Чар өз нөвбәсиндә Губалы Фәтәли хана һәрби чәһәтдән јардымына сөз вермишди. Мирзә Кәрбәләји бәјлә көрүшүндән мәмнун олан чар она һәдијјәләр дә тәгдим етмишди. Чар һабелә Губа ханлыгына гајыдан нүмајәндә һејәтинин бүтүн хәрчләринин одәнилмәсинә сәрәнчам вермишди.

Мирзә Кәрбәләји бәј өмрүнүн чох һиссәсини Дәрбәнддә кечирмиш вә орада да вәфат етмишдир.

Х Х Х

Азәрбајҗан ханлыглары сырасында даһа чох тәһлүкәләрә мә'руз галан Талыш ханлыгы олмушдур. Бунун ән мүһүм сәбәби дијарын мүһүм стратеги мәнтәгәдә јерләшиб, зәнкин сәрвәтләрә малик олмасы илә әлагәдардыр. Тарих боју бурадан гидаланан Иран вә Русија Талышы сакит бурахмырды. Чәтинликләрлә үз-үзә кәлән Мир Мустафа хан ган ахыдылмасын дејә, дипломатик әлагәләрә хүсуси диггәт верир, Иран вә Русија дәвләтләри илә сүһ шәраитиндә јашамагы өн планда сахлајырды. Һәмчинин вахташыры һәмин дәвләтләрлә дипломатик әлагәләрин јарадылмасына үстүнлүк верирди. Һәмин миссијанын ичрасында Мирзә Мәһәммәд бәјин ролу данылмаздыр. О, Мир Мустафа ханын әмиси оғлудур. Хан сарајында јашамыш, дин хадимләриндән фарс вә әрәб дилләриндә тәһсил алмышды. Ејни заманда дүнјәви елмләрдән дә хәбәрдар иди.

Һәмин кејфијјәтләр она дипломатик әлагәләрин јарадылмасына шәраит јарадырды. 1798-чи илин мај ајында Мир Мустафа хан ону Петербурга кәндәрмәји гәрара алыр. Мирзә Мәһәммәд бәј Сара адасындан кәми илә Һәштәрхана кәлир. Бурада императорун сәләһијјәтли нүмајәндәси граф Мирохов тәрәфиндән гәбул олунар. Бурада бир сыра вачиб мәсәләләрин һәллинә наил олур. Белә ки, Талыш ханлыгына Иран тәрәфиндән даими мүдахилә олунамасы, Русијанын көмәклији барәдә Талыш ханынын мәктубуну тәгдим едир. Мирохов бүтүн тәләбләрә өзүнүн мүсбәт мүнәсибәтини билдирир. Мирзә Мәһәммәд бәј исрарла тәләб едир ки, мәгсәди С. Петербурга кетмәк вә императора чәтинлик барәдә мәлүматы чатдырмагдан ибарәтдир. Амма онун Петербурга кетмәсинә imkanлар кәсилир.

Белә олдугда, Мирзә Мәһәммәд бәј Талышга гајытмалы олур.

Иран тәрәфдән дә һәдәләрин арасы кәсилмир. Мир Мустафа хан Иран тәрәфинә сүһ тәклиф едир.

Хан Ирана чарәсизликдән Мирзә Мәһәммәд бәји кәндәрир. О, Иран шаһы Фәтәли ханын (Баба хан) сарајында гәбул олунар. Мирзә Мәһәммәд бәј өзүнә мәхсус чәсарәти илә Фәтәли ханы (Иран шаһы) инандырмаг истәјир ки, Иранла Талыш гөншу дәвләтдирләр, сүһ шәраитиндә јашамалыдырлар. Ејни заманда да дини бахышлары бир олдугундан араларында әдавәт олмамалыдыр. Һәтта «Гурани-Кәрим»ә истинад едәрәк, ислам дининин инсанлары гыргындан чәкиндирмәсини, инсанларын сүһ шәраитиндә јашамасыны тәблиг етдијини хатырладыр.

Иран шаһы, бүтүн данышыглары бахмајараг, сәртлијиндән әл чәкмир. Талышын Иранын тә'сириндә олмасыны исрар едир. Әлбәттә, шаһын тәләбләри Мирзә Мәһәммәд бәји разы салмыр.

Мирзә Мәһәммәд бәј шаһ сарајында инкилис мүшавири Чонсона јол тапыр, онула көрүшүр. Көрүшдә шаһын инадындан әл чәкмәсини хаһиш едир. Чонсонла сөһбәтиндә бир сыра мәсәләләрдә ајдынлыг олачагына инам јарада билминдир. Чонсон Мирзә Мәһәммәд бәјлә көрүшү вә дипломатын бөјүк ишкүзарлыгы барәдә Мир Мустафа хана мәктуб да јазыр. Һәмин мәктубдан охујуруг: «Мирзә Мәһәммәд бәјин шаһла сөһбәтиндә иштирак едирдим. Нүмајәндәнизин јүксәк габилијјәтинә һејран галдым. О, Авропалыја мәхсус јүксәк сәлигәси илә, дипломатик мәһарәти илә сечилирди». Бурада Мирзә Мәһәммәд бәјин шәхси фәәлијјәти бир даһа ајдын олур. Иранын фикриндән әл чәкмәмәсини көрдүкдә, јенидән Русија илә әлагәсини бәрпа едир. 1800-чү ил декабрын 3-дә Мирзә Мәһәммәд бәји Русијага кәндәрир. О, 5 нәфәрлә Һәштәрхана кәлир.

Бурада Һәштәрхан кенерал-губернатору Кнорронглә корүшүр. Сөһбәтдә нүмајәндә һеј'әтинин мәгсәд вә мәрамы ајдынлашыр. Бу барәдә Һәштәрхан кенерал-губернатору императора мә'лумат верир. Лакин император Павелин вәфаты, Мирзә Мәһәммәд бәјин Петербурга кетмәсинин гаршысыны алыр. Русијада һакимијјәтә кәлән чар I Александра Талыш ханлығынын нүмајәндә һеј'әтинин Һәштәрханда олмасы барәдә мә'лумат чатдырылыр. Кенерал-губернатора I Александр билдирир ки, империя адындан данышыгларда сәләһијјәти она һәвалә едир. Белә бир мәгам да вургуланыр ки, Талышдан кәлән нүмајәндә һеј'әтинә јүксәк гајгы көстәрилмәли, әләвә хәрчләр үчүн һеј'әтин һәр бир үзвүнә күндә 5 манат күмүш пул верилмәлидир. Данышыглар угурла нәтичәләнир. Рус һәрби гүввәләринин мүәјјән гүввәси Сара адасына көндәрилик. Беләликлә дә, Мирзә Мәһәммәд бәј дипломат кими таныныр.

Мирзә Мәһәммәд бәј кијаз Д. П. Сисиановун Азәрбајчана тәһлүкәси вахтында да ишләр көрмүшдүр. Көрүшдән гајытдыгдан сонра 1805-чи илдә Ләнкәранда вәфат етмишди.

Х Х Х

Азәрбајчанын XVIII әср тарихини вәрәгләдикчә бири-дикәриндән фәргли сәһифәләрә раст кәлмәк олур. Һәмин сәһифәләр сырасында даһа чох диггәти чәлб едән дипломатия сәһәсиндәки фәалијјәтдир.

Азәрбајчан XVIII әсрин икинчи јарысында ханлыглар парчаланмышды. Догрудур, һәмин ханлыглар сон нәтичәсиндә һеч бир угур кәтирмәмиш, тәхминән 18 ханлыг арасында бөлүнән Азәрбајчаны ишгалчы дөвләтләр асанлыгла сырадан чыхармыш, парчала-

мышлар. Бу да Азәрбајчан халгы үчүн агласыгмаз дәһшәтләр кәтирмишди.

Азәрбајчан ханлыгларынын харичи мәсәләләриндә рәванлыгын јарадылмасында, дипломатия сәһәсиндә сәриштәли шәхсләрин фәалијјәтини гејд етмәмәк олмур. Беләләриндән бири дә Мирзә бәј Фәрһад-бәјовдур.

Мирзә бәј Фәрһадбәјов Губа ханлығынын дипломатик мәсәләләринин һәллиндә бәјүк хидмәт көстәрмишдир. Көркәмли Азәрбајчан тарихчиси А. Бакыхановун «Күлүстани-Ирәм» әсәриндә Мирзә бәј һаггында мә'лумат вардыр. А. Бакыханов јазыр ки, «Мирзә бәј Бајат тајфасындандыр. Савалы, харичи сijasәтлән баш чыхаран ипсан олмушдур».

Арандырмалардан бәлли олур ки, Мирзә бәј Дәрбәндиә дүңјаја көз ачмыш, фарс, әрәб, рус дилијјәрини мүкәммәл билән, јүксәк тәһсилә малик олан танынмыш шәхсијјәтләрдән олмушдур. Ипс о јерә чатмышды ки, бир мүддәт Дәрбәндиң һакими олмушдур.

Чохсары сәһәләрдә белә бир мәгам дә диггәти чәлб едир ки, Мирзә бәј Дәрбәндиң мүдафиәси хатириңә, бир чох һалларда бу вә ја дикәр дөвләтләрлә, хүсуси илә Русија илә әлағәјә бәјүк үстүшүк вермишдир. Бундан башга, даһа күчлү көрүнән Ага Мәһәммәд Гачар тәһлүкәси јарандыгда о, Килян ханы Һидајәт ханша сазыш багламыш, һәтта 1780-1781-чи илләрдә Килян ханы илә бирликлә Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын һәрби гүвәси илә вурушда шәхсән иштирак етмишдир. Бурадан ајдын олур ки, онун һәрби сәһәдә дә сәриштәси олмушдур.

Мирзә бәј Губалы Фәтәли ханын һакимијјәти доврүндә Фәтәли ханын дипломатик миссиясына башчылыг етмишдир. Губалы Фәтәли хан Дәрбәнди Губа ханлығына бирләшдирдикдән сонра бир чох мәсәләләрин һәллиндә Мирзә бәјин төвсијјәләриндән

гидаланмыш, она бөйүк һөрмәтлә жанашмышдыр. Мирзә бәј дәфәләрлә Русија илә тичарәт әләгәләринин низамланмасында дипломатик миссияја башчылыг етмиш, һәмин мәсәләләрин һәлли илә бағлы һәштәр-ханада олмуш, кенерал-губернатор илә көрүшмүш, тичарәт-көмрүк мәсәләләриндә гәјдә јарадылмасында хусуси хидмәт көстәрмишдир. Сәнәдләрдә белә бир фактла да растлашырыг ки, һәштәрхан губернатору көмрүк рүсумлары илә бағлы мәсәләләрин һәлли просесиндә, даһа чох Русијанын мөвгәјинә үстүнлүк вердикдә, Мирзә бәј гәти е'тиразыны билдирмәклән чәкинмәмишди. Мәсәлән, о, 1775-чи илин мајында һәштәрханада оларкән, көмрүклә бағлы мүбаһисәләр јарандыгда, губернатора белә әһәмијјәт вермәмиш, һәмин мәсәләнин даһа јахшы вариантына әл атмыш, Москваја, С. Петербурга кетмишдир. Она һәмин имканы Губалы Фәтәли хан вермишди. Мирзә бәјин кәркин әмәји сәјәсиндә Русија илә Губа ханлығынын көмрүк рүсумлары илә бағлы мүбаһисәләр һәлл едилмиш, Русија тәрәфиндән өдәнилмәјән рүсумларын кери алынмасына наил олунмушдур. һәмин илдә Русија тәхминән 1705 мин манат көмрүк рүсуму өдәмәли олмушдур.

Артыг Губалы Фәтәли ханын нүфузу көз габагында иди, кетдикчә ханын арзусунда олдугу мәсәләләр реаллашырды. Шимали-Шәрғи Азәрбајҗан дәвләтинин јарадылмасындан бир сыра ханлар, һәтта Дағыстанын бир сыра һакимләри нараһат идиләр. Сон нәтичәдә исә һәмин гүввәләр бирләшә билмиш, Губа-Дәрбәнд ханлығына гаршы һәрби јүрүшләр етмишләр. Губалы Фәтәли хан 1774-чү илдә она гаршы бирләшмиш гүввәләрин тәзғији нәтичәсиндә Гавдушан чөлүндә мәғлуб олмушдур. Јалныз тәсәдүфи хошбәхтлик нәтичәсиндә Дағыстанда кенерал де-Маделин командлығы алтында олан рус гошунларынын көмәклији

илә Фәтәли хана Шимал-Шәрғи Азәрбајҗан дахилиндә өз һакимијјәтини бәрпа етмәк мүјәссәр олду. Бу ишдә Мирзә бәјин хидмәти әвәзсиздир. О, чәтинлији һисс етдији үчүн кенералын гәбулунда олмуш вә ханлыг адындан кенералла сазин бағламағ һесабына Губа ханлығыны дүшдүјү бәладан хилас едә билминди. һәмин әләгәләрин јарадылмасындан Фәтәли хан мәмнун олмуш, Мирзә бәјин мәһарәтини нәзәрә алыб ханлығын бүтүн харичи сјасәтиндә сәрбәст һәрәкәт етмәсинә имкан јартмыш, һәтта ону өзүнә назир (сәләһијјәтли шәхс) кими фәрманла тәсдигләмишдир.

Артыг Мирзә бәј Фәрһадбәјов һәр јердә ташышыр. Хусусиә о, Русија дипломатларынын диггәтини чәлб едир.

Губалы Фәтәли хан, 1775-чи илдә Русија илә даһа јахын әләгәләрин јарадылмасы илә бағлы С. Петербурга нүмајәндә һеј'әтиниң кондәрилмәсини он шәндә сахлајыр. Бу сәфәр сәә бир вахта тәсәдүф етмишди ки, Фәтәли ханын һакимијјәтиндә бөјүк чәтинлик јаранмышды. һәмин чәтинлији јарадан бир сыра Азәрбајҗан ханлары вә Дағыстан һакимләри иди. 1774-чү илдә Гајтаг Үсмиси Әмир һәмзә (Фәтәли ханын гајны, Тути-Бикәнин гарданы) Шамаһы ханы Агасы ханла бирләшмиш. Губа ханлығына һүчум етмишләр. Гавдушан чөлүндә (Худат јахынлығында) Фәтәли ханы мәғлуб етмишләр. Чәтинлијә мәрүз галан Фәтәли хан Русијаја үз чевирди. Дипломатик әләгәләри, сәфир кими Мирзә бәјә һәвалә етди.

Һәмин нүмајәндә һеј'әтинә башчы Мирзә бәј Фәрһадбәјов тәјин едилмишди. Бу сәфәрин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алан Фәтәли хан нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Мирзә Садых Мәммәдвәлијев, Мәһәммәд бәј Әлибәјов, Пири Сејид Әһмәдов, Новруз Мурадов, Әли Мәшһәнгулов, Сәфәрәли Очағгулијеви дә дахил етмишди. Марағлы чәһәт орасындадыр ки, Фәрһадбәјо-

вун башчылыг етдији нүмајөндө һеј'әтинә сонралар Гызлардан задәкан Васили Валујев дә тәрчүмәчи кими гошулмушду.

Губа ханлыгынын дипломатик нүмајөндәләри С. Петербурга кәлдикләри илк күндән императрича II Екатеринанын дигтәтиндән јайынмыр. II Екатерина Губа ханлыгынын нүмајөндө һеј'әтини сарајда бөјүк тәптәнә илә гәбул едир.

Јүксәк һазырлыгы илә сечилән Фәрһадбәјов II Екатерина тәрәфиндән тәшкил олуан зијафәтдә Фәтәли ханын арзусуну билдирмәјә мүвәффәг олур. Бурада Фәтәли ханын II Екатеринаја јаздыгы мәктубу тәгдим едир. Бурада бир чәһәгә дигтәт вермәк лазымдыр ки, һәмин мәктуб әрәб әлифбасы илә Азәрбајчан дилиндә јазылмышды. Мәктубун мәзмунунун Азәрбајчан дилиндән рус дилинә тәрчүмәсини дә Фәрһадбәјов етмишди. Оун рус дилиндә сәрбәст данышыгы II Екатеринанын дигтәтини бир даһа артырмышды. Мирзә бәјин сәји илә Русијада Губа ханлыгы сәфирлијинин јаранмасына имкан јаранмыш, сәфирлијин хәрчинин Русија тәрәфиндән өдәнилмәсинә наил олунмушду. Һәмин сәнәд һазырда Москвада Русијанын Харичи Сijasәт Архивиндә муһафизә олунур.

Беләликлә, Губа ханлыгы илә Русија арасында бүтүн саһәләрдә әлағәләр јарадылыр. Фәрһадбәјов II Екатеринанын хүсуи тапшырыгы илә бүтүн даирәләрдә данышыглар апармага разылыг алыр. Губа ханлыгы илә Русија арасында дипломатик әлағәләрин јарадылмасындан мәмнун галан II Екатерина, бу ишдә хүсуи ролу олан дипломата һәдијјәләр тәгдим етмишдир. Ејни заманда нүмајөндә һеј'әтинин Русијада олдугу вахтларда бүтүн тәминатларынын дәвләт тәрәфиндән өдәнилмәсинә сәрәнчам вермиш, һабелә Губаја гајытдыглары вахтда да јол хәрчләринин өдәнилмәсинә көстәриш вермишдир.

Императрича Губа ханы Фәтәли ханын Русијаја бөјүк мејлини дә дигтәтдән кәнар гојмамыш, хана да һәдијјәләр көндәрмишдир. Һәдијјәләр арасында бөјүк мигдарда пул вә гылынч да вар иди.

Мирзә бәјин С. Петербургдан угурла гајытмасындан Фәтәли хан мәмнун олмуш, она Дәрбәнддә вә Губада бөјүк мүлк вә торпаг саһәси багышламышдыр.

Губалы Фәтәли ханын Русијадан бапга дикәр дәвләтләрдә дә дипломатик әлағәләринә Мирзә бәј башчылыг етмишдир.

Мирзә бәј Губада вәфат етмишдир. Оун ады сонракы ишләрдә дә һәминә һөрмәтлә хатырланмышдыр.

Х Х Х

Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијев Дәрбәнддә анадан олмушду. Илк тәһсилини мошһа мәктәбиндә алмыш, фарс вә әрәб дилләрини мүкәммәл билмиш, бунушһа јананы, рус дилинә дә мараг көстәрмишдир. Мирзә Садыхын атасы Дәрбәнддә сечилән мүлк саһиб иди. Бөјүк дүңјакөрүшлү ата һәминә овладларынын тәһсил алмаларына гајгы илә јананырды. Мәһз бу имкандан овладлары да истифадә етмишдир.

Дәрбәнддә јашнамасына бахмајараг, Азәрбајжанһа јакындан бағлы олан Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијевин аиләсинин Дәрбәнддә гошһу олан Губа илә әлағәси даһа чох олмушду. Һүсејнәли хан Губада һакимијәтдә олдугу заман бу әлағәләр даһа да артмышдыр. Һәтта Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијев Губа ханы Һүсејнәли ханын гызы илә аилә гурмушду. Бу әлағәләр оун Губа ханлыгы илә бағлылығыны даһа да артырмышды.

Император I Пјотр Дәрбәнди ишгал етдији заман Губаја да көз көздирмәк севдасына дүшүр. Һәмин ишдән Губа ханы Һүсејнәли ханын да хәбәри вар иди.

Хан чыхыш јолу ахтарды. Нəһажəт, I Пјотрун гəзə-биндəн гуртармаг үчүн Губа ханлыгы адындан Мирзə Садых Мəһəммəдвəлијеви вəкил етди. Мирзə Садых I Пјотрун гəбулунда олмуш, Губа ханлыгынын Русија илə əлагə сахламасы барəдə данышыг апармышдыр. I Пјотр һəмин əлагəжə əһəмијјəт вермиш, Губа ханлыгы əразисинə сохулмагдан јан кечмиш, һəтта Губа ханлыгынын һакимијјəтини тəсдиг етмишдир.

Мирзə Садых бəјин һэрəkəтлəрини јүксək гижмəтлəндирəн Губа ханы Һүсєјнəли хан онун Дəр-бəнддə јох, Губада јашамасына разылыг вермишдир. Белəкликлə дə, Мирзə Садых Губаја кəлиб, ханлыг һакимијјəтиндə фəалијјəтини давам етдирмишди. Аз вахт əрзиндə онун јүксək габилитет малик олмасы өзүнү кəстəрир. Хан бүтүн харичи мəсəлəлəрин һəллини она һəвалə едир, єјни заманда да дахили мəсəлəлəрə мұдахилə етмəсинə имкан јарадыр.

Фəтəли ханын һакимијјəти дəврүндə дə һəмин имканлар онда сахланылдырды. Фəтəли хан Азəрбајчан ханлары сырасында чəсур, ағыллы һаким кими сечилирди. Онун арзусу бəлли иди. О, билирди ки, Азəрбајчанда бу гəдəр ханлыгларын олмасы кəлəчəклə Азəрбајчан үчүн угур кəтирмəјəчək. Азəрбајчанда ваһид дəвлəт-һакимијјəт јаранмалыдыр. Һəмин арзуну реаллашдырмаг үчүн бүтүн ханлыглара мұрачиəт етмиш, һəтта ајры-ајры ханларын фикрини билмək үчүн нұмəјəндəлəр дə кəндəрмишди. Əксəр һалларда нұмəјəндə һєјəтинə Мирзə Садых башчылыг едирди.

Тəəсүфлəр ки, Азəрбајчан ханларынын чох гисми Губалы Фəтəли ханын фикри илə разы олмады. Белə олдугда, Фəтəли хан башга имканлара əл атды. О, Русијада даһа чох мејл едирди. Һəмин мејлəрин јаранмасында Мирзə Садыхын ролу да олмушду.

Фəтəли хан да өз нəвбəсиндə Мирзə Садыхла һесаблашырды. Губалы Фəтəли ханын Мирзə Садых

һаггында фикри дəјилəнлəри бир даһа тəсдиг едир. Сəнəдлəрин бириндə јазылыр ки, «Мирзə Садых мəним (Фəтəли хан) биринчи е'тибар етдијим шəхсдир».

Мирзə Садых Мəһəммəдвəлијев рус дипломатларынын да дигтəтини чəлб етмишди. II Јекатеринанын шəрг өлкəлəри үзрə мəслəһəтчиси кнјаз Г. А. Потјомкин харичи əлагəлəрə чавабдєһ А. А. Безбородкаја мək-тубунда Мирзə Садыха јүксək гижмəт вермишдир. О, јазырды: «Мирзə Садых ағыллы, дипломатиядан хəбəри олан инсандыр». Дикəр рус дипломатлары исə ону «фəхри инсан» һесаб едир. Кəркəмли тəдгигатчы т.є.д. проф. Һ. Б. Абдуллајев Мирзə Садыхы тəдгигатларында «јүксək тəһсилə малик инсан» кими гижмəтлəндирир.

Губалы Фəтəли хан бүтүн чəтиплеклəрə бахмајараг, Шимал-шəрги Азəрбајчан дəвлəтини јарада билмишди. Һəмин мəгсəдлəрин рəванлыгында дипломатик əлагəлəрин ролу бəјүк олмушдур. Һəмин əлагəлəрдə Мирзə Садых Мəһəммəдвəлијевин дə пəјы варды. О, јүксək дүңјакөрүшə малик олдугундан данышыгларда Губа ханлыгынын мəнафєјини мұдафиə етмəклə мəһарəтини кəстəрмишди. Бу сəһədə онун хидмəтлəрини Фəтəли хан да гижмəтлəндирмиш, һəминə она имканлар јаратмышды.

Фəтəли хан Шимали-шəрги Азəрбајчан торпагларына јени əразилəр əлавə етмək фикриндə иди. Хүсусən Əрдəбили тə'сир даирəсинə дахил етмək истəјирди. Һəмин истигамəтə һэрəkəт етмək үчүн һазырлыг апарырды, һəтта маневрлəр дə етмишди. Белə ки, Əрдəбилə һэрəkəт етдији вахтларда она мане ола билəчək ханлыглар илə, хүсусən Талыш ханлыгы илə əлагə јаратмаг фикринə дүшдү. Талыш ханы Гара ханы вə огланларыны Губаја дə'вəт етди. Илк вахтда белə фикир ирəли сүрдү ки, достлуг əлагəлəри сахламаг истəјир. Талыш һакими Гара хан Губалы Фəтəли хана инанды вə Губаја кəлди. Сəн демə, бурада бəјүк һижлə

кизләнмиш имиш. Губалы Фәтәли хан сазиш әвәзинә Талыш ханы Гара ханы вә огланларыны Губада һәбс едир вә онлары Бакыда – галада сахлајыр. Беләликлә, Әрдәбилә һәрәкәт үчүн јоллар ачылып.

Фәтәли хан һижләдән башга (дипломатияда һижлә олмалыдыр), һадисәләрдән дүзкүн баш чыхармаг габилијјәтинә малик иди. О, билирди ки, Чәнуби Азәрбајчана һүчумдан Русија һеч заман разы ола билмәз. Бу һалда о, Русијанын мугавимәтинә раст кәләчәкдир.

Фәтәли хан дипломатик нүмајәндәлији 1783-чү илдә Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијев башда олмагла Русија императору илә јахынлыг јаратмаг үчүн С. Петербургда көндәрмишди. Мирзә Садых императорла көрүшүндә тәкчә Губа ханлыгы адындан дејил, Шимал-Шәрги Азәрбајчан адындан чыхыш етмәли олмушдур. Шимал-Шәрги Азәрбајчан дәвләтинин нүмајәндәләри С. Петербургда II Јекатерина илә дә данышып апармалы иди. Илк данышып С. Петербургда II Јекатеринанын Гафгаз мәсәләләри үзрә мәсләһәтчиси Г. Потјомкинә олмушдур. Бурада бир сыра мәсәләләрә нәзәрә алынмыш, Потјомкин Шимал-Шәрги Азәрбајчан дәвләтинин нүмајәндә һеј'әтинин мәгсәд, вәзифәләри барәдә императорла мә'лумат чатдырмышдыр. Белә олдугда, II Јекатерина Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијев сарајда гәбул едир. Дипломат бир сыра мәсәләләри II Јекатеринадан кизләдәрәк тәкчә Русија илә Шимал-Шәрги Азәрбајчанын сых әлағә сахламаг истәјини билдирмишди. II Јекатерина дипломатын чыхышына диггәтлә фикир вермиш, Русија тәрәфиндән јардым едиләчәјини билдирмишдир. Һәтта гаршылыгы әлағәләр һаггында сәһәдәрин һазырланмасы да олмушдур. Дипломат Мирзә Садых бәј II Јекатерина илә тәкбәтәк көрүшүндә бир мәгамы да императорун нәзәринә чатдырмышдыр ки, Чәнуби Азәрбајчанда да Русијанын мөвгәјини күчләндирмәк арзусунда олан Фәтәли хан

Әрдәбилә һәрби јүрүш етмәк истәјир. Император һәмин јүрүшдә Фәтәли хана мане олмамагы билдирмишдир. Көрүндүјү кими, Мирзә Садых бәјин бир чох мәсәләләрин һәллиндә гәләбә әлдә едә билмәси, бу да онун дипломатик мәһарәтиндән ирәли кәлир.

Беләликлә, нүмајәндә һеј'әти һәдијјәләрлә Губаја кәлир. Мирзә Садых бәјин гәләбә илә кери гајытмасындан руһланан Фәтәли хан дәрһал Әрдәбил истигамәтинә һүчум едир. Әрдәбилә һүчумда она мане олан бир гүввә вардыса, о да Талыш ханы ола биләрди. Талыш ханынын габагчадан һәбс олунмасы Фәтәли хана манәсиз Әрдәбилә дахил олмага имкан верди. Беләликлә, Әрдәбил вә Мишкин ишғал олунду.

Әрдәбил ханынын мугавимәт кәстәрмәјә имканы олмалыгындан, Фәтәли ханын һимајәсиндә олмага чарәсизликлән разы олду.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, Фәтәли хан Әрдәбил вә Мишкиндә бүтүн идарәчилији, јә'ни наиблији јахынларына тапшырды. Фәтәли ханын һәрәкәтләриндән II Јекатерина бәрк нараһат олду. Оун кери гајытмасыны тәкид етди. Әкә тәдирдә онунла бағладыгы бүтүн мугавиләләрин ләгвини билдирмәклә јанашы, һәрби күч тәтбиг едәчәјини дә унутмады. Һәмин һәдәләрдән горхуја дүшән Фәтәли хан кери гајытмалы олду. О, Русија илә мүнәсибәтләриндә сәришлик јаранмасындан тәшвиш кечирирди. Јенидән С. Петербурга дипломатик нүмајәндә һеј'әтини көндәрди. Даһа мүнәсиб дипломат Мирзә Садых Мәһәммәдвәлијев олду. 1786-чы илә нүмајәндә һеј'әти С. Петербурга кәлир. Дипломат артыг Русија илә дипломатик әлағәләриндә сәриштәјә малик иди.

Шимал-шәрги Азәрбајчан дәвләтинин дипломатик нүмајәндә һәј'әтини башда Садых бәј олмагла, империјанын харичи мәсәләләр үзрә (Гафгаз) мүнәвири Безбородко гәбул етди. Оунла чох вачиб мәсәлә-

ләрә тохунулду. Даһа сонра II Екатерина Садых бәји гәбул етмиш, әввәлки мөвгедә галдыгыны бир даһа исрар етмишдир. Сәнәдләрин бириндә белә бир мөгам да вардыр. Безбородко жазыр ки, Мирзә Садых агылы, һәм дә чәлбедичидир. Садых бәјин С. Петербургдакы гәләбәси Фәтәли ханы мәмнун етмишди. Иш о јерә чатмышды ки, кичик бир мәсәлә ортаја чыхдыгда, дәрһал Мирзә Садыхын мәсләһәти лазым олурду.

Мирзә Садых Мөһәммәдвәлијев савадлы, мәдәни бир шәхс олмушдур. Онын XVIII әср Азәрбајчан дипломатлары сырасында тутдугу мөвгәјини XVIII әср тарихимизин бөјүк тәдигатчысы, һәмин дөвр тарих мәктәбинин баниси, мәһрум тарих емләри доктору, профессор Һәси Бейбул оғлу Абдуллајевин «әвәсиз дипломат» кими гијмәтләндирмәси, онун һаггында ледикләримизи бир даһа тәсдиг едир.

Х Х Х

Бакы ханлыг дөврүндә дә тәһлүкәләр мәнкәһә-синдә јашајырды. Тәһлүкәләр Иран вә Русија тәрәфиндән иди. Даһа чох тәһлүкә Русијадан иди. Тарихин сәһифләрини вәрәгләдикчә ајдын олур ки, Бакыја олан иддиаларындан чар бир ан белә кери дурмамышды. Бәллидир ки, I Пјотрун һакимијјәти заманы Бакы иш-гал едилмишди, бурада комендантлыг идарәси јаралды-мышды.

XVIII әсрин икинчи јарасында Бакыда ханлыг һакимијјәтинин јарадылмасы империянын јухусуна һарам гатмышды. Тәһлүкәләр ара вермирди. Чәтишлик-ләрдән јаха гуртармаг мәгсәди илә Бакы ханы мүх-тәлиф васитәләрә әл атмыш, дипломатик әлағәләрин јарадылмасына чалышмышды. Русија илә дипломатик әлағәләрин јарадылмасында Бакы хан сарајында бөјүк һөрмәт саһиб, шәрг вә рус дилләриндә сәрбәст тәһси-

лә малик олан Һады бәјин ролу олмушдур. Һады бәј Бакы ханы Һүсәјингулу ханын инанылмыш адамларындан иди. 1799-чу илдә Һады бәј башда олмагла нүмајәндә һеј'әти нојабр ајында С. Петербурга Русија илә данышыглар апармаг мәгсәдилә сәфәрбәр едилир. Нүмајәндә һеј'әти Бакыдан рус һәрб кәмиләринин мүшәјиәти илә Һәштәрхана кәлир.

Һады бәј Һәштәрхан кенерал – губернатору Кенерал Кноррингә корүшүр, мәгсәд вә мөрамы һаггында мә'лумат верир. Разылыг әлдә едилдикдән сонра С. Петербурга кетмәсинә имкан јараныр. О, императорун гәбулуида олур Гәбулда Бакы ханы Һүсәјингулу ханын императорун адына јаздыгы мәктубу витес-канслер кнјаз Куракиә тәгдим едир. Мәктубда Бакы ханлыгынын Русија илә достлуг әлағәләри, онун һимәјосиндә олмасы кәстәрилимидир. Һәмин мәктубдан чар разы галыр вә Һады бәј башда олмагла бир сыра мүгавиләләрин бағланылмасы барәдә сәрәнчәм верир. Сазинләрдә әсасән тичарәтлә бағлы мәсәләләр әсас јери тутмушду. Император Бакыја Русијадан кәлән тачирләрә бөјүк күзәнгә олмасына наил олур, көмрүкә бағлы гадагалара сон гојулур. Бунунла јананы, сијаси мәсәләләрә дә јер ајрылмышды. Сазинләри нәзәрдән кечирдикдә,бурада даһа чох чар Русијасынын газанч әлдә етдији там ајдын олур. Чарәсизликдән Һады бәј һәмин тәләбләрә разылыг вермиш, мүгавиләләрә имза атмышдыр. 1800-чү ил јанварын 17-дә Һады бәјин баһчылыг етдији нүмајәндә һеј'әти Бакыја гајыдыр. Император Павел Бакы ханлыгы илә бүтүн саһәләрдә әлағәләрин артырылмасы барәдә сәрәнчәм верир. Чар Павелин өлүмү, онун шәхси арзусунун һәјата кечир-мәсинә имкан вермәди. Һакимијјәтә саһиб олан I Алек-сандр (1801 мартын 1-дә) даһа сәрт тәдбирләр көрдү. Бу тәдбирләр сырасында Бакыја саһиблик өн планда дајанырды. Белә бир факт да вардыр ки, I Александрын

һакимијјәтә кәлиши илә, Азәрбајчан ханлыгларынын нүмајәндәләри С. Петербурга кәлиши, ону тәбрик етмишләр. Бакы ханлыгындан да һәмин мәрасимдә иштирак едәнләрдән бириси һады бәј олмушдур.

Сазишләр, мугавиләләр ханлыга һеч бир сәадәт кәтирмәди. Һадисәләрин сонрасы Бакы ханлыгы үчүн үмидләрин пуч олдуğunu көстәрди. Чани Д. П. Сисианова Бакыда едилән гәсдлә ханлыг һакимијјәтинә сон гојулду.

Х Х Х

Молла Пәнаһ Вагиф Газах маһалынын Гыраг Салаһлы кәндиндә кәнди аиләсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмышдыр. Мәктәбдә тәһсил алдыгы вахтларда ити зәкасы, һазырчаваблыгы илә сечилиши, фарс вә әрәб дилини дә һәмин мәктәбдә тәһсил алдыгы заман мәнимсәминдир. XVIII әсрин 50-чи илләриндә Күрчүстан сәһәдиндә бап верән тогтунмалар нәтичәсиндә Гарабага кәлиши, бурада да мәктәбдарлыгга мәшгул олмушдур. Онуи дәрин билијә малик олмасы барәдә сәда Гарабаг һакими Ибраһимхәлил хана (1760-1806) чатыр. Вагиф сараја дә'вәт олунур. Сарајада Гарабаг ханлыгынын харичи сijasәт мәсәләләринә бапчылыг едир.

Аз бир вахт әрзиндә Вагиф дипломатик мөһарәтини нүмайиш етдирир. О, илк нөвбәдә Гарабаг ханлыгы илә Азәрбајчан ханлыглары арасында мүнәсибәтләри бәрпа етмәјә баплајыр. Бәлидир ки, Азәрбајчанын бир сыра ханлыглары Гарабаг ханлыгы илә јахшы мүнәсибәтдә олмашы, һәмин гүввәләр Гарабаг ханлыгына зәрбә вурмага чәһд едирдиләр. Һәмин вәзијјәти сезән бөјүк Вагиф кәркин иш көрүр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, Гарабаг ханлыгы үчүн ән бөјүк тәһлүкә Шәки ханлыгындан көзләнилирди. Сә-

ринлији арадан галдырмаг үчүн Вагиф Шәки ханы Һүсәјн хан Мүштагла (Һүсәјн хан «Мүштаг» тәхәллүсү илә шә'р јазырды) јазышмалар апарыр, һәмин јазышмаларда Һүсәјн ханы сүлһә, әдаләтә дә'вәт едир. Вагифин сәји нәтичәсиндә ханлыглар арасында кин-күдурәтә сон гојулур. Шәки ханы шаир, мütәфәккир, дипломат Вагиф гаршысында һејрәтини кизләдә билмир. Бәләликлә дә, ики ханлыг арасында достлуг вә гоһумлуг мүнәсибәти јараныр. Шәки ханы Һүсәјн ханла Вагиф арасында достлуг мүнәсибәтләри инкишаф едир. Хан Вагифә һәдијјә олараг түфәнк, күрк дә көндөрминди.

Бәләликлә дә, Вагиф нәинки Гарабагда, диқәр јерләрдә дә дипломат кими таныныр.

Вагифин дипломатик фәалијјәтинин зирвәси XVIII әсрин 90-чы илләриндә даһа да кенишләнир. Артыг Иранда һакимијјәти әлә алап Ага Мөһәммедин төһлүкәси бапланмышды. Һәмин төһлүкә Гарабага да аид иди. Бәлә олдугда о, Күрчүстанла әлагәјә үстүшлүк верди. Һәгга Азәрбајчанын диқәр ханларынын адына мәктублар јазды. Вагифин истәјинә Ирәван ханы Мөһәммеад хан, Талыш ханы Мир Мустафа хан гоһулмушду. Вагиф бу мәгсәдлә Күрчүстана кәлир.

Артыг М. П. Вагиф сәриштәлији вә һазырчаваблыгы илә бөјүк нүфуза малик иди. О, Гарабаг ханында бәлә инам јарада билминди ки, Күрчүстанла да әлагәјә дигтәт вермәк лазымдыр. Чүнки Күрчүстанын Русија илә әлагәси мөһкәмдир. Гарабаг ханы М. П. Вагифин тәклифинә һеч бир заман биканә галмамышды. Вагифин Күрчүстана кәлишиндә Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында јазылыр: «Вагифин бапчылыгы илә Тифлисә көндәрилмиш Гарабаг һеј'әти јолда гара-борана дүшәрәк бөјүк әзијјәт чәкминди... Вагифин Тифлисә сәфәри ики һәфтә чәкминди».

Гејд етмәк лазымдыр ки, Күрчүстан чары, адәтән данышыглары, Русијанын Тифлисдәки нүмајәндәси Бурнашовун иштиракы илә апарырды. Вагиф дә бу гәјда илә данышыглар апармышды. Һәмин данышыглар Вагифин үрәјинчә дејилдисә дә, башга чарәси јох иди.

Гачара гаршы бурада сазыш баглајыр. Вагиф узагкөрән дипломат иди. Күрчүстүнла багланан иттифагла кифајәтләнмәјиб, Русија илә дә һәмин иттифагын јарадылмасына башлајыр. Һәмин мүнәсибәтләрин јаранмасына имкан јараныр.

1796-чы илдә рус гошунларынын Али Баш Команданы кенерал В. Зубов Гафгаза гошунла кәлир. Вагиф фүрсәтдән дәрһал истифадә едир. Бөјүк нүмајәндә һеј'әти илә В. Зубовун дүшәркәсинә кәлир. Нүмајәндә һеј'әтинә Вагиф башчылыг едирди. Бурада сазышлар имзаланыр. Гарабаг ханлығынын Русија һимајәсинә кечмәк истәмәси арзусуну кенерал императрича II Екатеринаја јазылы шәкилдә мә'лумат верир. Һәмин јазыда Вагифин дипломат кими сәриштәси барәдә фикрини дә билдирир. II Екатерина Гарабаг ханлығын Русија һимајәсинә кечмәк арзусундан мәмнун олур. II Екатерина Гарабаг ханына бә'зи һәдијјәләр, ејни заманда Вагифә дә гап-дапла бәзәдилмин бир әсә кәндәрмишиди.

Ага Мәһәммәд шаһ Гачарын Азәрбајчана икинчи дәфә һүчуму Гарабагда бөјүк чашгыныг јарадыр. Ибраһим хан Гарабагдан Балакәнә гачыр. Ханлыгда һакимијјәтсизликдән истифадә едән Гачар асан јолла Гарабага саһиб олур. Бөјүк Вагиф дә зиндана салыныр. Гачара Шушада едилән суи-гәсд Вагифи дә зинданлан хилас едир. Амма бу хиласын өмрү ғыса олур. 1797-чи илдә Мәһәммәд бәј тәрәфиндән Вагиф өлдүрүлүр. Беләликлә дә, бөјүк шаирин өмүр јолуна сон гојулур.

Х Х Х

Сејид Пири Әһмәдов Губада тачир аиләсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмыш, бурада фарс, әрәб дилини мүкәммәл өјрәнмишдир. Сејид Пири һәлә кичик јашларындан габилитетинә көрә аиләдә сечилирди. Атасы тичарәтин әсас һиссәсини Русија илә апардыгындан оглуну да чох заман бу ишә чәлб едирди. Амма оглунун рус дилини билмәмәсиндән нараһат олан ата, зәруријјәт гаршысында Сејид Пирини Ростовда фәалијјәт көстәрән «хүсуси мәктәб»ә гојур. Беләликлә дә, Сејид Пири рус дилини мәнимсәјир.

Сејид Пири бир нечә дили билдијиндән кениш муталиә илә дә мәнгул олмушдур. Бир мүддәт Дәрбәнддә јаннамышдыр. Бурада мәктәбдарлыгла мәнгул олур. Губа-Дәрбәнд һакими Фәтәли хан Сејид Пири һаггында мә'лумат алдыгындан, һүзуруна чагыртдырыр. Беләликлә дә, она Дәрбәнддә ханлыг дәфтәрханасында ишләмәји тәклиф едир.

Дәрбәнддә ишләмәсинә бахмајараг, Фәтәли хан вахташыры ону Губаја дә'вәт едир, бир сыра мәсәләләрин һәллини она һәвалә едир. Һәмин тапшырыглар, әсасән хан формашларынын һазырланмасы, Губадан бу вәјә диқор довләтләрә мәктубларын јазылмасындан ибарәт иди. Сејид Пири тапшырыглары јүксәк сәвијјәдә ичра етдијиндән Фәтәли ханын диғәтәтини өзүнә чәлб едә билмишиди.

Сејид Пиринин инкүзарлыгына там бәләд олан Фәтәли хан, онун Губада ханлыг сарајында фәалијјәт көстәрмәсинә имкан јарадыр. Беләликлә дә, о, сарај дәфтәрханасында биринчи шәхс олур. Азәрбајчан-рус, рус-азәрбајчан, һабелә фарс дилләриндә ханлыг дахил олан бүтүн сәнәдләри тәрчүмә етмәјә башлајыр. Ма-рағлыдыр ки, һәмин тәрчүмәләрин нүсхәләри, әсасән

Москванын Харичи Сиясәт Архивиндә муһафизә олунур.

Шимал-шәрғи Азәрбајчан дәвләтинин әсасыны гојан Фәтәли хан, јаранан зәрурәт нәтичәсиндә Сејид Пирини дипломатик ишдә дә сынамағ гәрарына кәлир.

Беләликлә, Сејид Пири илк дипломатик миссиясына Картли-Кахетија кнјазы илә көрүшүндән башлајыр. Тифлисдә оларкән Губа ханлығы илә Картли-Кахетија кнјазлығы арасында јаранан муһаһисәләрин һәллиндә бир дипломат кими иш көрүр, муһаһисәләр һәли едилир. Һазырлығына ишбһә олмајан Сејид Пири дипломатијада да өзүнү сынамыш, уғурлар газанмышдыр. Онун уғурларындан Фәтәли хан разы олдуғуну билдирмишдир.

Сејид Пири Әһмәдовун дипломатик уғуру, Русијаја көндәрилән дипломатик нүмајәндәлијинин тәркибиндә оларкән бир даһа бүрузә вермишдир. О, 1775-чи илдә Мирзә бәј Фәрһадбәјовун бапчылығы илә дипломат кими нүмајәндәлијин тәркибинә дахил олмуш, император II Јекатеринанын гәбулунда олмушдур. Бурада бир сыра сәнәдләр имзаланмышдыр. Һәмин сәнәдләрин әсас мајәси Губа ханлығынын Русија илә бүтүн тәрәфдән тәрәфдашлығыны әһатә етмишдир.

Данышығларда тичарәт әлағәләринин јаралдымасы, хүсусән көмрүклә гајдаларын тәнзимләnmәси әсас јердә дајандығындан Һәмин мәсәләјә ајдышығ кәтирмәк иши Сејид Пирижә һәвалә олунур. Һәмин сәнәдләрин Һазырланмасында Сејидин дә имзасынын олдуғуну архив сәнәдләри тәсдиғләјир. Дәфәләрлә Һәштәрханда олмасы, көмрүклә бағлы мәсәләләрин һәллиндә кенсрал губернаторла көрүшмәси Губа ханлығынын Русија илә тичарәтиндә ајдынлығын јаранмасына имкан вермишдир.

Фәтәли ханын вәфатындан сонра о, сарај хидмәтиндән узағланыр, Губада она ајрылмыш торпағ саһәсиндә чалышыр, һабелә тичарәтлә мәнгул олур.

Х Х Х

Ширванлы Мустафа хан һәминә харичи гүввәләрин тәзјигини көрмүш, Һәмин тәзјигләрдән гуртулмағ јолларыны ахтармышдыр. О, бу јолла ханлығын мүстәғил фәалијјәти үчүн имканлары көтүр-гој етмин, чох вахтлар исә истәдијинә наил олмамышдыр.

Мустафа хан Азәрбајчанын бир сыра ханлары илә дипломатик әлағәләр јаратмыш, бир чох ханларда исә Һәмин дипломатик әлағәләрин дә мүсбәт нәтичәси олмамышдыр. Чарәсизликдән Русија илә дипломатик әлағәләрин јаралдымасына сәј етминдир. Бу саһәдә Һачы Чәбрајыл бәјин хидмәтләри данылмаздыр. Һачы Чәбрајыл нәсиликлә Ширванда танынашлардан олмуш, тәһсилли шәхсләрдән бири кими сечилминди.

Һачы Чәбрајыл илк тәһсилини молла мәктәбиндә алмыш, сонралар Ирагда тәһсилини давам етдирмиш, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл билмишдир. Ирагда охудуғу заман бурада шәһрәтли алимләрлә дә әлағәли јалдан чыхармамыш, онлардан да дүңја елиmlәринин сирләрини ојрәпмишдир. Шамахыја гајытдыгдан сонра мәктәбдарлығла мәнгул олмушдур. Чәбрајыл бәј һәччә зијарәтиндә дә олмушдур.

Һачы Чәбрајылын јүксәк билијиндән, дүңја мәсәләләриндән бап чыхармасындан хәбәри олан Ширван ханы Мустафа ону сараја дә'вәт едир. Ону ханлығын харичи мәсәләләринә башчы тә'јин едир. Аз вахт әрзиндә о, бир сыра дипломатик сәфәрләрдә олмуш, Ширван ханлығыны тәһлүкәдән гуртармағ үчүн дипломатик данышығлар апармыш, наилијјәтләр әлдә етмишдир. Онун башчылығы илә нүмајәндә һеј'ә-

ти Иран шаһы илә дипломатик элагәләр жаратмыш, Иранын Ширван ханлыгына гаршы һүчумларынын гаршысы алынмышдыр.

Лакин Мустафа хан даһа чох тәһлүкәнин Русија тәрәфиндән ола биләчәјини нәзәрә алыб һачы Чәбрајылы бу истигамәтдә данышыглар апарылмасына истигамәтләндирмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Чәбрајыл бәј һәлә кичик јашындан атасынын тичарәт ишләриндә иштирак етдијиндән Русијанын һәјат тәрзи илә таныш иди. Атасы әсасән тичарәт элагәләрини һәштәрхан васитәси илә апарырды. Атасынын һәштәрхан кенерал-губернатору илә көрүшләриндә һачы Чәбрајыл да иштирак етмишди. Беләликлә дә, бу танышылыг онун Русија илә элагәсинә имканлар јарадырды. Белә бир гајда вар иди ки, императорла баглы мәсәләләрин һәлли илк нөвбәдә һәштәрхан кенерал-губернаторунун һүзурунда олмалы, онун тәгдиматы илә Русија илә элагәләрә разылыг олурду.

О, Мустафа ханын разылыгы вә тәкиди илә һәштәрханда олмуш, императорла Ширван ханлыгы арасында дипломатик элагәләрин јарадылмасы һаггында ханын мәктубуну кенерал-губернаторга тәгдим етмишди. Лакин һәмин имканлара шәраит јаранмамышды.

1801-чи илдән башлајараг, Азәрбајчанын үстүнү гара булудлар алды. Гафгаз гошунлары Али Баш Команданы кнјаз Д. П. Сисиановун ишгалы башланды. Бундан хәбәрдар олан Мустафа хан дәрһал һачы Чәбрајыл баһда олмагла дипломатик элагәләрин јарадылмасыны өн иланда сахлады. һачы Чәбрајыл Сисиановун дүшәркәсиндә олур. Бураја кәләркән чохлу һәдијјәләр кәтирир. һәдијјәләри көрән чани - Сисианов севинмиш, һабелә Мустафа ханын Русија һимајәсиндә олмаг арзусундан мәмнун олмушдур. һачы

Чәбрајыл Сисиановла разылыг мугавиләси баглајыр. Беләликлә дә, чанинин Ширванда инсан ганы ахытмасынын гаршысы алынмышдыр.

Һачы Чәбрајыл Сисианова суи-гәсддән севинмиш, дәрһал јени тәдбирләрә әл атмышдыр. Сисианову әвәз едән Али Баш Командан кенерал Гудовичин гәбулунда олмушдур. Дипломатик разылашмалар империјаны гаршысына гојдугу әмәлләрдән чәкиндирмәмиш, ганлы әлләрини ишә салмыш, Ширван ханлыгынын һакимијјәтинә сон гојмушдур. һачы Чәбрајыл бир мүддәт Русијанын јаратдыгы һакимијјәт идарәсиндә дә ишләмиш вә Шамаһыда вәфат етмишдир.

Х Х Х

Русијанын Хәзәрсаһили рајонунда мөвгејиндән Иран тәшвиш кечирирди. II Тәһмасиб һәмин вәзијјәтдән гуртармаг үчүн јоллар ахтарырдыса да, мәгсәдини һәјата кечирә билмирди. Ејни заманда да силаһ күчү илә Русијаны һәмин рекиондан чыхармаг игтидарында дејилди. Ваһид бир јол һәмин чәтинликдән хилас олмаг үчүн дипломатик мүнәсибәтләрә үстүлүк верир. Петербургла дипломатик элагәләрин јарадылмасына башлајыр. Кимин һәмин мүнәсибәтләрин тәнзимләнмәсиндә мүнәсиб олмасы мәсәләси ортаја чыхдыгда Исмајыл бәјин ады чәкилир.

Исмајыл бәј бир сыра дипломатик данышыгларда иштирак етдијиндән сәриштәјә малик иди. Исмајыл бәј 1723-чү илин сентјабрында Петербурга јола дүшүр. Нүмајәндә һејәтинин тәркибиндә Исмајыл бәјлә јананы, бир сыра шәхсләр дә вар иди. һејәтә исә Исмајыл бәј баһчылыг едирди.

Исмајыл бәј јолда икән Ирана хәбәр чатыр ки, артыг кечдир. Рус гошунлары Хәзәрсаһили вилајәтини тамам ишгал етмиш, бурада мөһкәм истәһкамлар јарат-

мышдыр. Данышыгларын исә әһәмијјәти јохдур. II Тәһмасиб Исмајыл бәјин кери гәјтарылмасына чәһд етдисә дә, мүмкүн олмамышды. Исмајыл бәјин ишдән хәбәри јох иди. О, 1723-чү ил сентјабрын 12-дә Петербургда оларкән императорун белә гәбулунда олмуш, Иранла Русија арасында сүлһ мүгавиләсинин багланымасына наил олмушдур. Бурада бир мәгамы хүсуси илә гәјд етмәк лазымдыр ки, һәмин данышыгларда рус тәрәфи бүтүн имканларыны ишә салыр, Исмајыл бәји инандырырлар ки, Иран шаһы Хәзәрсаһили боју рајонда Русијанын мөвгәјиндән разыдыр. Исмајыл бәј Иранла әлагә сахламага сәј едирсә дә, мүмкүн олмур. Инандыгы үчүн мүгавиләни имзалајыр. Һәмин мүгавилә бәднам мүгавилә кими Азәрбајчана-Сәфәвиләр дөвләтинин тарихинә дахил олур. Һәмин мүгавилә илә Иран тәрәфи удузур. Русија исә Хәзәрбоју рајонунда мөвгәјини бир даһа тәсдигләјир. Һәмин мүгавиләнин икинчи маддәсиндә дејилирди: «Әлаһәзрәт шаһ әлаһәзрәт Үмүррусија императоруна даим саһиб олмаг үчүн Дәрбәнд, Бакы шәһәрләрини она мәхсус олан вә Хәзәр дәнизи бојунча јерләшән торпаг вә јерләрлә бирликдә күзәштә кедир, еләчә дә Килан, Мазандаран вә Астрабад әјаләтләрини верир ки, орада гошун сахланылсын, бу да әлаһәзрәт императорун әлаһәзрәт шаһа, онун гијамчыларына гаршы көмәјидир, әвәзиндә исә пул тәләб олунмур».

II Тәһмасиб Петербург мүгавиләсинин багланмасындан хәбәр тутуб, онун тәсдиг едилмәсиндән гәти сурәтдә бојун гачырды. Артыг кеч иди. Иран тәрәфи удузмушду. Шаһ Исмајыл бәјин дипломатијада удузлугуну бәјан етмиш, ону Ирана хәјанәтдә тәгсирләндирмишди. Бундан сонра Исмајыл бәј Вәтәнә гәјыгмага чүр'әт етмәди, өмрүнүн сонуна кими Русијада галасы олду.

Х Х Х

Надиргулу хан Русија илә мүбаһисәләри гәјдаја салдыгдан сонра Османлы дөвләти илә дә мүбаһисәли мәсәләләрә сон гәјмаг иддиасына дүнмүшдү. Бәллидир ки, Сәфәвиләр дөвләтинин зәифләмәсиндән истифадә едән Османлылар Сәфәвиләрин бир сыра торпагларыны ишгал етмишди. Белә вәзијјәтлә Надиргулу хан һеч бир заман разы гала билмирди. Түркіјәјә гаршы мүһарибәјә баһламаздан габаг, дипломатик данышыглары он шанда сахлады.

Надиргулунун хүсуси ташшырыгы илә Мирзә Мөһәммәд хан Түркіјәјә дипломатик данышыглар апармаг үчүн кәндәринир. Түркіјә тәрәфиндән данышыглара Кәпчәли Паша баһчылыг едирди. Данышыгларда мүһүм мәсәләләрә әјдышыг кәтирилмәли иди. Һәмин мәсәләләр сырасында Мәккә зијарәтинә кәдән Иран вәтәндашыларындан Түркіјә тәрәфинин һеч бир «бач» алмамасы да хүсуси јердә дурурду. Шиә тәриғәтинә ситајин едәнләрә имканлар јарадылмасы да күзәрә чатдырылырды. Иран тәрәфи Истанбулда, Түркіјә тәрәфи дә Исфаһанда консуллуг јаратмалыдыр. Һәр ики тәрәф вахты илә мүһарибәдә әсир кәтүрүкәшкәри азад етмәлидир. Данышыглар һәлдиндән артыг мүбаһисәли кечмишдир. Иранын тәләбләри Түркіјә тәрәфини тә'мин етмирди. Чәтишликәри кәрән Мирзә Мөһәммәд хан даһа чевик һәрәкәт етмиш, дипломатик мөһарәтини нүмајин етдирмишдир. Марағлы чәһәт орасындадыр ки, јаранан чәтишликәр барәдә вахташыры Ирана Надиргулу хана да мәлүмат верирди.

Надиргулу хан нәјин баһасына олурса-олсун Иранын шәртләрини Түркіјәјә гәбул етдирмәк истәјирди. Әлава олараг Мирзә Мөһәммәд хана көмәклик үчүн Истанбула Әбдүлбагы хан Мирзә Әбдүлгасымы кән-

дәрмишди. Данышыгларда Иран Түркијәјә истәдијини гәбул етдирмишди. Мирзә Мәһәммәд ханын дипломатик маневри Надиргулу ханда бөјүк инам јаратмыш, она даһа чәтин мәсәләләрин һәллини тапшырмышды. Һәтта һәрби јүрүшләриндә белә Мирзә Мәһәммәд хан иштирак етмишдир. Надир шаһын Һиндистана јүрүшүндә Мирзә Мәһәммәд хан иштирак етмиш, Надинин һәјата кечирдији бүтүн тәдбирләрини гәләмә алмыш «Надирнамә» китабыны јазмышдыр. Надинин өлүмүндән сонра дипломатик әләгәләрини дајандырмыш, көрдүкләрини гәләмә алмагла мәшгул олмушдур.

Х Х Х

Надиргулу хан Сәфәви дәвләтинин торпагларыны бу вә ја башга јолларла ишгал едән дәвләтләрлә һагг-һесабыны гәјдада салдыгдан сонра, Русија тәрәфиндән ишгал олуан Хәзәрсаһили рајонларынын да кери гәјтарылмасына баһлады. О, Русија илә мұһарибә етмәк иддиасында олмады. Сакит јолла арзусуну һәјата кечирмәк гәрарына кәлди. Бу јол дипломатик јол иди.

1734-чү илин декабрында Һүсәјн хан банда олмагла дипломатик нұмајәндә һеј'әтинин Петербурга көндәрилмәси гәрара алынды. Һүсәјн ханы дипломатик мәһарәтинә бәләд олан II Тәһмасиб вә Надиргулу хан она хүсуси тапшырыглар вермишди. Тапшырыгларын әсасы ондан ибарәт иди ки, Русија Хәзәрјаны әразиләрдән Терек чајынын чәнубуна кими иддиаларындан әл чәкмәли, бу әризидән гошуну кери чагырмалы иди. Русија да оз нөвбәсиндә Иранын тәләбләриндән хәбәрлар иди.

Һүсәјн хан һәлә јолда икән Русијанын Гафгазлакы сәләһијјәтли нұмајәндәси С. Галитсин Бакыдакы рус гошунлары банчысы кенерал Леванова билдирир ки, рус гошуну Бакыдан чыхарылмалыдыр. Һәмин тәдбир-

ләрин һәјата кечирилмәсиндә Һүсәјн хан шәхсән иштирак едир вә кенерал Левановла мәсәләјә там ајдынлыг кәтирмишдир. Беләликлә, 1734-чү ил октябрын 29-да Бакыдан рус гошунлары кери чагырлыр. Рус гошунлары Бакыдан Дәрбәндә чәкилир. Бакыда мәсәләләрин гәјдаја дүшмәсиндә Һүсәјн ханын хидмәти Иран тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилир. Даһа бир сыра мәсәләләрин һәлли илә бағлы Иран тәрәфи Һүсәјн ханын Петербурга кетмәсини вачиб сајыр.

Һүсәјн хан Петербурга кәлир, император тәрәфиндән дә гәбул едилир. Иранла Русија арасында бир сыра мұһабисәли мәсәләләр һәлл едилир. Рус гошунларынын Хәзәрсаһили рајонларындан кери чагырылмасындан разы галап Иран тәрәфи, тичарәт әләгәләри барәдә бир сыра сазинләр бағлајыр. Бүтүн бу ишләрин көрүлмәсиндә Һүсәјн ханын хидмәти олмушдур. Һүсәјн хан Ирана гәјыгтдыгдан сонра да дипломатија саһәсиндә фәалијјәтини давам етдирмишдир.

Х Х Х

Гарабаг ханы, Иран вә ханлыга дүшмән мөвгедә дајанан Азәрбајҗан ханларынын бир гисминдән тәһлүкәли даима көзләјирди. Бунун үчүн дә мүттәфигләр ахтарылды. О, бу саһәдә Русија илә дипломатик мұнасибәтләрә даһа чох диғтәт верирди. Дипломатик мұнасибәтләрин јарадылмасында Мирзә Мәһәммәдгулу ханын хүсуси хидмәтләри олмушду. О, дәфәләрлә дипломатик данышыгларда иштирак етдијиндән, бөјүк тәрчүбәјә малик иди. 1796-чы илин декабрында Русија дәвләти илә дипломатик мұнасибәтләрини бир даһа моһкәмләндирмәк мәғсәдилә хан Мирзә Мәһәммәдгулу хан банда олмагла нұмајәндә һеј'әтини С. Петербурга көндәрмишди. Нұмајәндә һеј'әти С. Петербурга кәлир. Император нұмајәндә һеј'әтинин башчысыны

сарајда гəбул едир. Мирзə Мəһəммəдгулу хан Гарабаг ханынын императора мəkтубуну тəгдим едир. Мəkтубдан охујуруг: «Гарабаг ханы Русијаја даими сəдагəтини бир даһа изһар едир. Даима Русијаја олан мейлиндə əбəди олачагыны билдирир». Император һəмин мəkтуба биканə галмыр. Өз нөвбəсиндə чар Гарабаг ханына кəмəkлик едəчəјири вə'д едир. Белəлик-лə дə, Гарабаг ханы илə Русија арасында игтисади вə сијаси саһəлэр үзрə мугавилəлэр имзаланды. Мирзə Мəһəммəдгулу хан икинчи дəфə императорла көрүшүр. Император Гарабаг ханына мəkтуб вə хусуси һəдијјə-лэр кəндəрир. Ејни заманда нумажəндə һeј'əтинин хəрч-лəринин Русија һесабына өдəнилмəси барəдə кəстəрини верир. Мирзə Мəһəммəдгулуни дипломатик угурун-дан Гарабаг ханы разы галмышдыр...

Х Х Х

XVIII əсрдəн баһлајараг Шəргдə вахты илə бəјүк шəһрəт газанмыш Сəфəвилэр дөвлəти əзəмəтини итир-миш, бəһран вəзијјəтиндə иди. Дəмək олар ки, һəмин əсрдəн баһлајараг, харичи дөвлəтлэр арамсыз олараг Сəфəви дөвлəтинə һүчумлар етмиш, торнаглары ингал олунмушду. Һəмин чəтинликлəрдəн чыхыш јолу ахтаран II Тəһмасиб, мұхтəлиф јоллар арамын, чəтин-ликлəri дипломатик јолла һəлы етмəјə баһламышды.

Сəфəвилэр дөвлəти елə бир вəзијјəтə дүшмүшдү ки, артыг əразисинин чəх һиссəси һəм даһили гүввəлэр, һəм дə харичи дөвлəтлэр тəрəфиндəн ингал едилмиш-ди. Хүсусən Османлы дөвлəти бу ишдə даһа чəх əрајијə малик иди. Османлы дөвлəти илə дипломатик əлағəлə-рин јарадылмасы өн планда дајандыгда кимин бу ишдə сəриштəли олмасы ортаја чыхдыгда, ваһид намизəд Əб-дүлкəрим Мирзə олду. Əбдүлкəрим Мирзə Сəфəви дөв-лəтиндə вахты илə харичи мəсəлəлəрлə мəшгул олан

сəриштəли адам иди. Дипломатик маневрлəрдəн баһ чыхарырды. Дəфəлəрлə бу вə јə ликəр дөвлəтлəрлə дипломатик əлағəлəрин јарадылмасында иштирак етдијиндəн бəјүк тəчрүбəјə малик иди.

II Тəһмасиб Əбдүлкəрим Мирзəјə Османлы дөвлə-ти илə сүлһ мұнасибəтлəri јарадылмасыны һəвалə ет-мишди. Һəмин мұнасибəтлəрин тəнзимлəнмəси асан мəсəлə дејилди. Османлы дөвлəти Сəфəвилəрдəн ингал етдији торнаглардан кери чəкилмək истəмирди. Бурада даһа бəјүк чəсарəт, ағыл, ејни заманда да дипломатик мəһарəт тəлəб олунурду. Һəмин хусусијјəтлэр Əбдүл-кəрим Мирзəдə вар иди. О, Истанбула кəлир. Түркијə султаны илə шəхсən көрүшүр. Əдавəтин арадан галды-рылмасы барəдə Султанша данышыглар апарыр.

Əбдүлкəрим Мирзə данышыгларда ислама инам-ларынын бир олмасы сəбəбиндəн гоншулуғ мұнасибəт-лəринин зидијјəтли һалда галмасынын зəрəрли олмасы барəдə Султанда инам јарада билмишди. Əбдүлкəрим Мирзəнин сə'ји нəтичəсини вермишди. О, Османлы тəрəфиндəн ингал олунан торнагларын кери гəјтарыл-масына пайл олур. Лакин Османлы дөвлəти бир сыра тəзминатлар тəлəб едир. Дипломат буна разылығ верир. Бəјүк чəтинликлэр һесабына дипломат Османлы дөвлəтинин иддиасында өл чəкмəсинə пайл олур. Бу гəлəбə Сəфəвилэр дөвлəтинин дипломатија саһəсиндə өн бəјүк угуру иди. Бу гəлəбə Əбдүлкəрим Мирзəнин дипломатијасынын гəлəбəси иди.

Х Х Х

Ирəван ханлыгы тарихин бүтүн дөвлəриндə са-китлик нə олдуғуну билмəмишдир. Даима Иран, Ос-манлы вə Күрчүстан кнјазларынын, һəбелə Азəрбајчан ханларынын тəһлүкəсини кəрмүшдү. Хан чыхыш јолу ахтарырды. Јаранмыш чəтинликлəрдəн чыхыш јолуну

дипломатик мүнәсибәтләрин јарадылмасында тапды. Ирәван ханлығында дипломатија илә мәшгул оланлардан бири дә Аслан бәј иди. Бөјүк савада малик олан Аслан бәјин ханлыгыда бөјүк нүфузу вар иди. Дәфәләрлә Иран вә Османлы дәвләтләри илә Ирәван ханлығы арасында дипломатик мүнәсибәтләрин јарадылмасында иштирак етмишдир.

XVIII әсрин сонунда Чар Русијасынын тәһлүкәси баш галдырды. Тәһлүкә һәддиндән артыг кәскин характер дашыјырды. Ирәван ханы тәһлүкәдән гуртармаг үчүн Аслан бәј башда олмага дипломатик нүмајәндә һеј'әтини Русијанын Гафгаздакы гошунунун команданы илә данышыглар апармаг үчүн сәфәрбәр етди. Аслан бәј Ирәван истигамәтиндә лөвбәр салан гошун башчысы кенерал Ковалевски илә көрүшүр. Ханын Русија илә мүнәсибәт јаратмаг арзусунда олдугуну кенерала билдирир вә Ирәван ханынын бу мөвзуда кы мәктубуну она тәгдим едир. Мәктубда Ага Мөһәммәд шаһ Гачара гаршы мубаризәдә көмәклик әсас јер тутурду. Кенерал дипломатла данышыгларында она Ирәван ханлығына көмәклик едәчәји барәдә сөз верди. Аслан бәј даһа ирәли аддым атараг Гафгаз гошунлары Али Баһ Команданы илә дә данышыглар апарыр. Доғрудур, Русија тәрәфи илә данышыглар Ирәван ханлығы үчүн һеч бир мүсбәт нәтичә јаратмыр. Сон нәтичәдә ханлыг Русијанын пәнчәсинә кечир.

Х Х Х

XVIII әсрин 80-чи илләриндә Азәрбајчан ханлары сырасында Русијаја мејлиндә Губалы Фәтәли хан он сырада дајанырды. Русија да өз нөвбәсиндә Фәтәли ханла әмәкдашлыга хүсуси әһәмијјәт верирди. Буна сәбәб, Түркіјәнин Гафгаздакы мөвгәјинин артмасы иди. Чар баша дүшүрдү ки, Азәрбајчанда мөвгәјини

артырмаг үчүн ики истигамәтдә – һәм Түркіјә, һәм дә Иранла мубаризәни апармаг имкандан кәнардыр, вәһид јол Азәрбајчанда дипломатик маневр етмәкдир. Губалы Фәтәли хан да тәһлүкәни һисс етдији үчүн Русијаја чарәсизликдән јахынлыг едирди. Даима дипломатик данышыглара јер верирди. Данышыгларда һачы Ибраһим бәј хүсуси сечилирди. һачы Ибраһим бәј Губа ханлығында јүзбашы иди. Амма маневр етмәкдә сәриштәси варды. Ејни заманда савада малик иди. һәммин кејфијјәтләри сәзәп Фәтәли хан һачы Ибраһим бәји дә дипломатијада сынагдан кечирир.

Чар Иракли илә Фәтәли хан арасында кәркиншијә сон гојмаг үчүн һачы Ибраһим бәј 1783-чү илин јанварында Гафгаз Баһ Команданы П. С. Потјомкинни гәбулунда олур. Ханын мәктубуну тәгдим едир. һәммин мәктубда Азәрбајчан, Күрчүстан мубаһисәләринә сон гојулмасы тејд олунур. һабелә Фәтәли хан билдирир ки, Иракли Азәрбајчанын дахилинә нүфуз етмәк идиасыннан ол чәкмәлидир. һачы Ибраһим бәј јаранан зиддијјәтләрин аз да олса, арадан галдырылмасына наил олмушдур. Онун фәалијјәти Фәтәли хан тәрәфиндән гијмәтләндирилир. Она даһа чәтин вәзифәләрин һәлли тапшырылыр. О, 1785-чи илдә С. Петербурга көндәрилир. Бурада оларкәп, империјанын рәсми дипломатлары илә данышыглар апарыр. Губа ханлығы илә Русија арасында әмәкдашлыг мубавиләләринин бағланымасына наил олур. Артыг Губада дипломат кими тапшыан һачы Ибраһим бәј омрүнүн сонуна кими сарајда дипломатик сәнәдләрин һазырланмасы илә мәшгул олур.

Х Х Х

Шаһ Султан һүсејн бүтүн истигамәтләрдән тәһлүкәдә иди. Артыг Надиргулу Әфшарын Иранын

дахилинә сирајәти шаһ Султан Һүсәјни чыхылмаз вәзијјәтдә гомушду.

Надиргулуја мугавимәт көстөрмәк игтидарында дејилди. Чыхыш јолу ахтарырды. Османлы дәвләтинин вахты илә ишгал етдији Сәфәвиләр торпагыны кері тәләб едирди. Һәмин вәзифәни һәјата кечирмәк мәгсәди илә Сәфәви дәвләтиндә нүфуза малик, дипломатик сәриштәси олан Вәли Мәһәммәд ханы Османлы султаны илә данышыглар апармаг үчүн Истанбула көндәрир. Османлы дәвләти илә апарылан данышыгларын мәзмуну, Иранла сүлһ шәраитиндә јашамаг, һәбелә Османлы дәвләти тәрәфиндән ишгал едилән торпаглары кері гәјтармагдан ибарәт иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Вәли Мәһәммәд хан һәлә Тәбриздән јола дүшдүјү заман Надиргулу хан јүрүшү давам етдирди. Османлы дәвләти бу вәзијјәтдән хәбәрдар олдугундан данышыглары даһа бир нечә вахт узатмыш, һадисәләрин нечә чәрәјән едәчәјини көзләмишди. Сон нәтичәдә исә Вәли Мәһәммәд хан банда олмагла нүмајәндә һејәтини Османлы дәвләти һәбс едиб, Мәрдин галасында сахлајыр. Беләликлә, данышыглар һеч бир нәтичә вермир. Јалныз Надиргулунун шаһ олдугу вахтда Вәли Мәһәммәд хан әсирликдән азад едилир, јенә дә харичи сijasәт мәсәләләри илә мәшгул олур.

Х Х Х

XVIII әсрин 20-чи илләриндә Азәрбајҗан Сәфәвиләр дәвләтиндә siyasәти сарсынтылар сон һәлдидә иди. Шаһ Султан Һүсәјн нә етдијини билмирди. Сәфәвиләр дәвләти идарә олулмаз сәвијјәдә иди. Дәвләтин дахилиндә олдугу кими, сәрһәдләрдә дә өзбашыналыг һөкм сүрүрдү.

Чәтишликләрдән чыхыш јолу ахтаран Шаһ Һүсәјн торпагларынын бөјүк әразисинә саһиб олан Османлы дәвләтиндән көмәк диләмишди.

1721-чи илдә Муртузагулу хан банда олмагла нүмајәндә һејәтини Истанбула көндәрир. Муртузагулу хан вахты илә дипломатик әләгәләрин тәнзимләнмәсиндә иштирак етдији үчүн сәринтәјә малик иди. Мәһз һәмин кејфијјәтләрә корә дә бу чәтин миссијаны Шаһ она һәвалә етмишди. Сәфәви дәвләтинин банга чарәси јох иди. Муртузагулу хан шәхсән Османлы султаны илә корүшүр. Шаһын тәклифини она чатдырыр. Һәмин тәклифләр сырасында диггәт мәркәзиндә апагыдакы мәсәләләр дајанырды. Өнчә сәрһәдләрдә јаранан өзбашыналыгын даһа сонра исә Иранын дахилиндә бан вермин гарышылыгын арадан галдырылмасы үчүн Османлы дәвләти көмәклик көстөрмәли иди.

Артыг елә бир вәзијјәт јаранмышды ки, Иран дәвләтинин (Сәфәвиләрин) хәритәдән силинмәси процесси банланмышды. Дәвләтин варлыгына сон гојулмасынын гаршысынын алынмасында Османлы дәвләтинин мүдахиләсинә үмид бәсләнилирди. Бурада бир вачиб мәсәләни гејд етмәк мүмкүн дејил. Корүшүр ки, Сәфәви дәвләти Османлы дәвләти тәрәфиндән, Сәфәвиләрин әразисинин ишгалы белә јалдан чыхмышды. Илк бахында белә корүшүр ки, Сәфәвиләр һәмин әразини тәләб етмәк имканындан мәһрум олунаидур. Мәсәләнин бу шәкилдә банна дүшүлмәси һеч бир һәгигәтә ујун дејилдир. Сәфәви дәвләтиндә јаранан чәтишликләрә көмәклик етмәк мәгсәди илә белә бир аддым атылмышды, банга чарә галымышды.

Муртузагулу хан, дипломатик маневрләрдән кениш истифадә етмиш, данышыглар күшләрдә давам етмишди. Османлы дәвләти сон сөзүнү демәмишди. Буна да сәбәб варды. Һәр шәјдән әввәл, Османлы дәвләти Сәфәви дәвләтинин дахилиндә гармагарышыг-

лыгларын чохалмасына тәрәфдар иди. Һәммин кәркинлик Османлы дәвләтинин мәнәфежинә там ујгун кәлирди. Бу гарышыгылыг она Сәфәви дәвләтинин әразисини ишгал етмәјә имканлар јарадырды. Мәһз бу арзусунун рәәшланмасы үчүн имканлары нәзәрә алан Османлы дәвләти, Иран дәвләтинә көмәкликдә тәрәддүд едирди. Сәнәдләрдә гејд олунур ки, һәтта Османлы дәвләти, Иран тәрәфиндән көндәрилән нүмајәндә һе'јәтинин баһда Муртузагулу хан олмагла кери гајтармаг фикринә дүшмүшдү. Бунун үчүн јени-јени дәлилләр ортаја атылмышды. Османлы дипломатлары данышыгларда гејд едирдиләр ки, Сәфәви дәвләтиндә инсанларын тәләбләри өдәнилмәлидир. Үсјанчылар мүсәлманлардыр. Мүсәлманлара көмәк етмәмәк «Гурани-Кәрим»-ин тәләбләринә зиддир.

Көрүндүјү кими, һәммин тәләбләрин һеч бир әсасы јохду. Һәммин тәләбләр јалныз бәһанәдән баһга бир шеј дејилди. Дипломат Муртузагулу хан вәзијәтин нә јердә олдуğunu јахшы баһа дүшүрдү. О, Османлы дәвләтинин тәләбләринин әсассызлығыны һисс етмиш, даһа конкрет тәләбләр ирәли сүрүр. Чәтинлији дәрк едән Муртузагулу хан, Шаһа бу барәдә мә'луматы чатдырыр. Сәфәви дәвләтинә јардым үчүн Русијаја јахынлапмаг фикрини Шаһа билдирир.

Шаһ Султан Һүсәјнин баһга чарәси галмамышды. Муртузагулу ханын фикринә разылығыны верминдир. Беләкликлә Муртузагулу хан, Истанбулдан кери гајыдыр вә Гафгазда олан Рус голшунларынын баһчылары илә, һәтта Һәштәрхан кенерал-губернаторунун гәбулуңда олур. Иранын арзусуну чатдырыр. Һәштәрхан кенерал-губернатору илә дипломатик данышыглар сәмәрәсини верминдир. Бурада белә бир мәгамы һәмишә јадда сахламаг ләзымдыр ки, данышыглар Русијанын арзусуна там ујгун кәлдији үчүн, Ирана көмәклик едәчәјинә Рус гәрәфи бөјүк мәмнунлијәтлә

чаваб верминдир. Муртузагулу хан бир аја кими Һәштәрханада олур. Императорун мүсбәт чавабыны алаңдан сонра, Ирана гајытмышдыр. Русија аз бир вахт әрзиндә мәнәфеји хатиринә һәммин кәркинлији арадан галдырмаг үчүн көмәклик көстәрминдир. Муртузагулу хан сонракы ишләрдә дә белә кәркин вәзијәтләрин һәлиндә дипломат кими бу вә ја баһга дәвләтләрдә данышыгларда фәалыг көстәрминдир.

Истифадә олунмуш мәнбә вә әдәбијјатлар

Русија Харичи Сијасәт Архиви (АВПР) Москва
Һәрби-Елми Архив (ЦГВИА) Москва
Һәшгәрхан Виләјәти Дәвләт Архиви (ГААО) Һәшгәрхан
Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (12-
чиздә) (АКАК) Архив Главного Управления наместника
Кавказского под ред. А.К. Берже, Тифлис, 1866
Һәрби-Тарих Архиви (ЦГВИА) Москва
Мәркәзи Дәвләт Гәдим Актлар Архиви (ЦГАДА) Москва
Азәрбајҹан Мәркәзи Дәвләт Архиви (Азәрб. МДА) Бақы
Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с
Россией. Баку, 1965
Г. Б. Абдуллаев. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80-
х годах XVIII века. Баку, 1958
Н. Смирнов. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках.
Москва, 1959
В. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке.
Баку, 1948
Ф. С. Әсәдов. Талыш ханлығы. Бақы, 1999
Ф. С. Әсәдов. Талыш дијарының кечмишине бир нәзәр. Бақы, 1992
Ф. С. Әсәдов. Дар күндә бојук арха. Бақы, 1985
Ф. С. Әсәдов. Чаризми Азәрбајҹана кәтирәләр. Бақы, 1998
Ф. С. Асадов. История Талышского Ханства и его связи с Россией
(Автореферат). Баку, 1968
Ф. С. Әсәдов. Талыш ханлығының Губа ханлығыга
бирләшдирилмәси, Азәрбајҹан Тарихи мәсәләләри. Бақы, 1966
Т. Т. Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в
первой трети XVIII в.. Баку, 1993
О. П. Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в
XVIII веке. Москва, 1966
П. Бутков. Материалы для новой истории Кафказа с 1722 по 1802 г..
СПБ. 1869. т. 1.3.
Н. Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. т. 1-6.
СПБ. 1871
Гарабагнамәләр. Бақы, 1991
Низамүлмүлк. Сәјаһотнамә, Бақы, 1989
Азәрбајҹан тарихи. Бақы, 1994

Мүндәричат

<i>Мүәллифләрдән.....</i>	<i>3</i>
<i>Азәрбајҹанын XVIII әср тарихинә бир нәзәр.....</i>	<i>5</i>
<i>XVIII әср Азәрбајҹан дипломатлары.....</i>	<i>27</i>
<i>Истифадә олунмуш мәнбә вә әдәбијјатлар.....</i>	<i>78</i>
<i>Мүндәричат.....</i>	<i>79</i>

«Zirvə-VG» фирмасынын мөтбәәсиндә чап едилмишдир

Тел.: 62-83-03

«Zirvə-VG» фирмасынын
директору:

Чәфәр Әзизоглу

Бәдii вә техникii редактор: Әнвәр Исмајылов

Компүтер тәртибчиси:

Александра Самујлова

Лыгылмага верилмиш 15.07.2000

Чапа имзаланмыш 05.08.2000

дәһми 5 ч/в. Офсет кагызы. Офсет чапы.

Тиражы 500 әдәд

Үйјмәти мугавилә илә